

Новак Ражнатовић

О РАДУ РАДИКАЛСКЕ ОПОЗИЦИЈЕ, КНЕЗА ПЕТРА КАРАЂОРЂЕВИЋА И КЊАЗА НИКОЛЕ ПРОТИВ РЕЖИМА КРАЉА МИЛАНА У СРБИЈИ 1883 – 1889. ГОДИНЕ

У годинама послје Берлинског конгреса односе између династија и влада Црне Горе и Србије карактерише одсуство значајних контаката. Различите спољнополитичке оријентације (Србије према Аустро-Угарској а Црне Горе према Русији) и околност да је земљиште Новопазарског санџака у рукама Турске и даље раздвајало њихове границе, били су основни разлози за такво стање њихових односа. Услјед таквих околности није могло бити ни говора да оне наставе рад на ширем националном ослобођењу. Напротив, српско-црногорски односи убрзо су кренули правцем династичке нетрпељивости и политичких интрига. Проглашење Србије за краљевину књаз Никола је схватио као уздизање млађе династије Обреновића над старијом Петровић-Његоша, као изазов и увреду од стране краља Милана. Удајом најстарије кћери за кнеза Петра Карађорђевића, и на тај начин јачањем његових претендентских позиција, књаз Никола као да се грдно светио краљу Милану. Послје тога престају готово сви формални контакти између београдског и цетињског двора и њихових влада.

Политика књаз Николе према режиму у Србији од цетињске свадбе 1883. године састојала се углавном у подржавању неких намјера и покушаја да се положај краља Милана ослаби, па да се он, по могућству, и свргне с престола. Из године у годину, наиме, говориће се о упаду црногорских чета у Србију, које би биле предвођене извјесним црногорским војводом, једном групом српских радикала и, на неки начин, кнезом Петром Карађорђевићем. За неке од тих „упада“ вршене су припреме, о неким се само причало, а ниједан није извршен. Разумљиво је што се тај рад одвијао конспиративно, углавном путем усменог договарања главних судионика. Зато је таква збивања тешко и описати. Главни актери нијесу оставили готово никаквих свједочанстава; мемоарска грађа веома је оскудна, а када је у питању

овакав садржај — и веома подложна разноврсним субјективним искривљавањима и другим недостацима. По нужди, и таква је добродошла, у одсуству аутентичнијих извора. Архивска грађа такође је веома непотпуна, свједочи углавном о реакцијама одређених заинтересованих страна поводом разних гласина о покушајима у наведеном смислу. Интриге, изазивања и покушаји позезања из Црне Горе против режима краља Милана ипак су одражавали одређене политичке тенденције и циљеве, који, иако нијесу остварени, ипак нијесу ирелевантни за историјско истраживање.

*

Још за вријеме првога боравка кнеза Петра Карађорђевића на Цетињу почетком 1883. године, када је тамо био ради закључења брака са кћерком књаза Николе, српска влада поклонила је извјесну вјеру једном извјештају неког бечког новинара Розена, да кнез Карађорђевић на Цетињу спрема једну чету од бивших кривошијских и херцеговачких устаника, са којом наводно намјерава да у марту 1883. године упадне у Србију преко Новопазарског санцака. Да би спремно дочекала сваку евентуалност, српска влада нашла је да јој као обавјештајац послужи нико други него бивши вођ херцеговачких католика у устанку 1875—1878. године дон Иван Мусић. Извјесна љубавна авантура довела је Мусића у Србију, гдје се задовољио положајем поштара III класе. Непријатељство књаза Николе из доба устанка била је Мусићу најбоља препорука код краља Милана. Приликом добијања задатка Мусић је морао дати часну ријеч да ће се најлојалније држати према Аустро-Угарској. Српска влада, међутим, није знала да је он већ био аустријски повјереник. Његов задатак био је да пође у Санцак, крстари мјестима од Пљеваља преко Бијелога Поља до Берана, да нађе два повјерљива човјека који ће пазарним данима одлазити у Подгорицу и на Цетиње, преко којих ће он прикупљати податке о намјерама Црне Горе и о сумњивим кретањима, и да о свему томе обавјештава Београд. Ако Карађорђевић крене са четом, Мусић је имао да удеси да његови повјереници ступе у њу, а „тада би преко њих могао све учинити“. Под овим се, изгледа, подразумева убиство Карађорђевића. Краљ Милан је нашао за добро да о овоме обавјести аустријску владу, али Беч је, наравно, о томе већ био обавјештен од самог Мусића. Но аустријски посланик у Београду Кевенхилер скренуо је пажњу српској влади да је та вијест невјероватна, фантастична, свакако измишљена. Са слањем Мусића иначе се отезало. Аустријски је посланик ипак одобрио Мусићеву мисију, јер од његова рада није зазирао, а имало се у виду да би он могао користити аустријским властима у Босни и Херцеговини обавјештењима о избјеглицама из Херцеговине у Црну Гору и о другом. Али када се аустријски посланик на Цетињу барон Те-

мел увјерио да је то пука измишљотина, о чему је затим обавијештен и краљ Милан, ова ствар је ликвидирана.¹

Овај случај може да послужи као илустрација колико је краљ Милан био осјетљив и готов на озбиљно реаговање поводом могућих намјера кнеза Карађорђевића, нарочито ако је изгледало да његове претензије и рад подржава цетињски двор.

*

Поводом тимочке буне и растјеривања радикала из Србије доћи ће до даљег погоршања односа између династија и влада Србије и Црне Горе. Извјестан број истакнутијих радикала дошао је послје ове буне у Црну Гору. Између њих и кнеза Карађорђевића — по прилици ускоро, а касније сасвим извјесно — долази до неких политичких договарања усмјерених против стања у Србији. У вези са тим краљ Милан ће накнадно, изгледа, доћи до закључка да ни сама тимочка буна није дошла без неког судјеловања књаза Николе.²

Утисак је сасвим супротан судећи на основу једног строго тајног извјештаја руског посланика на Цетињу Аргиропула своје министру спољних послова Гирсу. За књаза Николу, према овоме, тимочка буна у ширем смислу била је борба „београдске владе са народом“. Али он се плашио да та борба не доведе до каквог иностраног мијешања у послове Србије, што би било веома опасно за „читаво српско племе“. Стога је књаз, како је повјерљиво саопштио рускоме посланику, одлучно опоменуо свога зета кнеза Карађорђевића, који је тада био у Паризу, да се ни на који начин не уплиће у ствари Србије, односно да одустане од намјере да покуша да се користи тамошњим догађајима. Због опасности да би Аустро-Угарска могла окупирати Србију, подстицање нереди и буна у Србији било би „издаја опште словенске ствари“ — сматрао је књаз Никола. Да би се таква евентуалност предупредила, књаз је наводно послао нарочитог повјереника у Париз, да кнеза Петра упозна и убиједи у ово гледиште и став према ситуацији у Србији.³ У времену када је у општој а

¹ Архив Српске академије наука и уметност (= АСАНУ) рег. бр. 7940, преписка Кевенхилер — Калноки; Војислав Вучковић: „Дон Иван Мусић и Цетињски догађај 1883. г.“ Историјски записи, XI, 1965. г., 147—153.

² Архив Историјског института СРЦГ, Титоград (= АИИ), мемоари в. Симе Поповића, ф. 137—II, лист 191. „Зајечарску буну сматрао је краљ Милан заједничким дјелом радикала и књаза Николе“, каже војвода Симо.

³ Државни музеј — Цетиње, приновљени рукописи (= ПР) посл. писма 19. XI 1883. г. бр. 231. — Чудновато је, међутим, што се овдје још наводи да је кнез Карађорђевић најприје извјестио књаза Николу да га је „господин Гарашанин“ позвао да неодложно дође преко Румуније на границу Србије, гдје га, наводно, чека војска, готова да под његовом командом пође на Београд. Пошто је овакако ријеч о Милутину Гарашанину, једном од најистакнутијих напредњака и људи краља Милана, онда се у такво обавјештење, ако је послато, не може вјеровати. Ово је, наводно, натјерало књаза Николу да се у реченоме смислу обрати кнезу Петру Карађорђевићу.

посебно у балканској политици утицај Русије био прилично ослабљен, било је мјеста бојазни од аустријске интервенције у Србији. То би свакако представљало велику опасност и за Црну Гору. Отуда је сасвим схватљиво да књаз Никола није желио никакво компликовање поводом тимочке буне.

*

У прољеће 1884. године долази до једног доста мистериозног покушаја са територије Црне Горе против постојећег стања у Србији. Тај испад водио је један од истакнутих радикала и учесника тимочке буне поп Лука Ђуровић. Узгред речено, његово презиме говори о црногорском поријеклу. Послије угушења буне поп Лука је преко Видина и Цариграда пребјегао у Црну Гору. Овдје је он у мају 1884. године сакупио четицу од 15 људи, и са њом се, по свој прилици од Цетиња, упутио на Тару, са намјером да је пређе и да преко Санџака упадне у Србију. Вриједи можда напоменути да тих дана књаз Никола није био на Цетињу, већ је путовао по Црној Гори. Али када се ова чета упутила к Санџаку, црногорски министар иностраних дјела војвода Станко Радоњић о томе обавјештава српску владу. Ту се каже да је чета прешла Тару, само је непознато куд намјерава. Затим се каже да су обавијештене аустријске власти у Босни и турске у Санџаку, с молбом да бунтовнике похватају и предаду црногорским властима. Најзад, црногорски министар моли српску владу да бунтовнике, ако би прешли у Србију, поврате у Црну Гору.⁴ Српска влада, одговарајући нешто касније, благодари црногорској влади на пријатељском саопштењу. Али јој и ставља до знања да је српска полиција издала наредбу да се према попу Луки поступи „сходно пресуди преког суда црноречког“, којом је он осуђен на казну смрти због зајечарске буне. Са осталима ће поступити према законским прописима о хајдуцима. Српска влада се нада да ће таквим поступком црногорска влада бити задовољна, пошто се Србија не граничи са Црном Гором и било би врло тешко враћати бунтовнике преко земљишта Турске или Аустро-Угарске. Али, уз то, српска влада нарочито наглашава да се та ствар тиче искључиво Србије, јер је поп Лука по споразуму са радикалским емигрантима у Видину, и са бившим српским митрополитом Михаилом, пошао преко Цариграда у Црну Гору са „извесним задатком“, што је краљевској влади, каже се, већ од раније познато.⁵ Овим се довољно јасно пребацује црногорској влади што су такви непријатељи постојећег поретка у Србији могли наћи уточишта у Црној Гори, као и могућности за такав рад.

⁴ Архив Државног секретаријата за иностране послове СФРЈ у Београду, политичко одјељење (= АДОИП, ПО) ф. I, б/2, депеша од 22. V 1884.

⁵ Исто, депеша без датума, заведено под 30. VI 1884, бр. 39.

О очекиваном покушају попа Луке српска влада је обавијестила дипломатске заступнике Аустро-Угарске и Порте у Београду. Оба заступника обећала су јој да ће њихове владе предузети потребне мјере на терену, како би ти бунтовници били похватани.⁶

Међутим, црногорски министар иностраних дјела поново обавјештава српску владу, не чекајући њен одговор, да је црногорска влада сазнавши за поступак попа Луке наредила својим органима да запосједну лијеvu обалу Таре, па су сви ти људи на челу са попом Луком „при прелазу преко ријеке“ ухваћени и спроведени на Цетиње. Овдје су салушани, поп Лука је задржан у тамници, а остали су пуштени. Београду се, на крају, доставља шта је из саслушања попа Луке закључено, као, наводно, главни циљ његова покушаја: хтио је у споразуму са српским радикалима који се налазе у Бугарској да са том четом упадне у црногорски округ и покуша побунити народ против режима у Србији.⁷ Поводом свога саопштења српска влада веома благодари на „братском и пријатељском“ расположењу црногорске владе. За њу је то тим драгоцјеније, наглашава се у одговору црногорској влади, што је сада Србија у тешком пограничном конфликту са Бугарском око Брегова. О овоме конфликту српска влада узгредно доставља Цетињу један доста опширан мемоар.⁸ Чини се да слање овога мемоара само по себи значи извјестан апел црногорској влади, да би се бар у таквим ситуацијама клонила политичких диверзија против Србије. Чињеница је, свакако: ако се и хтјело да се из Црне Горе покуша нешто против режима краља Милана, никако и никада није и не би у ситуацији која пријети безбједности и интегритету Србије као државе.

Чета попа Луке, међутим, била је прешла Тару, а црногорски органи су је ухватили на турској територији.⁹ Српска влада је то знала и обраћала се Порти да јој те људе изручи. На Порти су се нешто касније изговарали да то нијесу могли, јер са Србијом немају „екстрадиционе комисије“.¹⁰ Мјесто гдје је та чета ухваћена пређуткује се иначе у посљедњој преписци између српске и црногорске владе.

Српска влада била је потпуно увјерена да је случај попа Луке био са одобрењем или бар знањем књаза Николе и цетињске владе. Српски посланик у Вечу Богићевић мисли да је тиме

⁶ Исто, начелник Мин. иностраних дела — Мин. предс. Гарашанину, Ниш, 25. V 1884, бр. 17.

⁷ Државни архив Цетиње, Фонд Министарства иностраних дјела (= ДАЦ, МИД) ф. 12, бр. 354.

⁸ АДСИП, ПО, ф. 1 б/2, Београд 15. VII 1884; ДАЦ, МИД, ф. 12, бр. 471.

⁹ ПР, посл. писма, 9. VII 1884.

¹⁰ АДСИП, ПО, п/9 срп. посланик у Цариграду Занковић — Мин. предс. Гарашанину, 23. VII и. г.

што је обавијестила Београд црногорска влада хтјела само да скине одговорност са себе.¹¹

На позадину овога испада донекле упућује једно приватно писмо капетана Богдана Дробњака војводи Лазару Сочици. Из њега се прије свега види да је поп Лука са четом прешао преко територије под надлежношћу овога капетана, а да он против ње није предузимао ништа: капетан Дробњак 22. V 1884. године пише војводи Лазару како чета попа Луке „оде преко Таре“. За њега је то „новост мала, али тајна дубока“. У чети су све Црногорци, осим вође; набраја их по имену 6, од којих су тројица чиновници телеграфске службе, а остали из администрације. „Они одоше преко Турске управо к Нишу да дигну буњу. За ово зна Господар и војвода Врбица, а знам и ја овдје“. Умакли су иза Таре „и тамо ће још друштва узет“. Капетан Дробњак износи да се црногорска влада још договорила са Николом Пашићем и „осталим друштвом“ да дођу на Цетиње и да ту смјесте главни радикалски одбор. За путни трошак послато им је 1000 франака. Али је потпуно неразумљиво што капетан Дробњак даље каже: црногорска влада хтјела је да радикале послјије искрцања под Бар преда Аустро-Угарској! То је пак спријечио поп Лука, обавијестив Пашића да не иде у Црну Гору из „познатијех разлога“ (?)¹² Испада да би књаз Никола учинио највећу услугу управо краљу Милану. Не може се разумијети зашто би књаз Никола послао попа Луку да „тајно“ крене у Србију, па га са пута вратио и затворио, а истовремено спремао клопку Пашићу и дозволио попу Луки могућност да га (Пашића) о томе обавијести! Иако ово изгледа неvjероватно, ту се ипак одражава могућност постојања неке везе између цетињске владе, случаја попа Луке и Пашићевић радикала.¹³

Руски посланик на Цетињу поводом случаја попа Луке Ђуровића прије свега запажа како ово коинцидира са српско-бугарским сукобом око Брегова. Испад попа Луке спријечила је црногорска влада у сарадњи са турским властима у Санџаку. Поп Лука је затворен, а остали су одмах пуштени „и враћени на раније дужности“. Замисао попа Луке није била „сасвим непозната“ црногорској влади. Руски посланик сматра да је црногорска влада тражила повода за нову изјаву и доказ о својим добрим намјерама према српској влади.¹⁴ Значило би: књаз Никола

¹¹ Исто, ф. 1, б/4 27. V и. г., бр. 74.

¹² АИИ, ф. 127 В. — Дробњак в. Лазару Сочици, приватно писмо.

¹³ Слободан Јовановић пише, међутим, како је с прољећа 1884. године српска влада добијала узбудљиве вијести о томе да ће ускоро једна већа чета упасти у источну Србију из Бугарске, а једна друга из Црне Горе у западну Србију. „Говорило се“ да српски емигранти са вођом Николом Пашићем у договору са књазом Николом припремају буну у Србији; Руси дају новац књазу Николи, а Пашић налази људе. Влада Милана Обреновића, II, 193.

¹⁴ ПР, посл. писма, 9. VII 1884.

је хтио да краљу Милану стави до знања да је у могућности да му увијек причини непријатност или тешкоћу; али када је Србија у неприлици због сукоба са Бугарима, књаз, ето, од те намјере одустаје.

*

Што се тиче односа са Црном Гором, краљ Милан и српска влада, од године 1884. као да су стално опсјењени опасношћу упада црногорско-радикалских и карађорђејевских чета у Србију. Случај са попом Луком није се тако рећи ни слегао, а посланик Србије у Цариграду Иван Занковић јавља својој влади како војвода Пеко Павловић спрема неку чету Црногораца с намјером да упадну у Србију. Аустријанци су се наводно плашили да та чета не упадне у Херцеговину.

Ваља опоменути да је војвода Пеко Павловић у ово вријеме живио у емиграцији у Бугарској. Црну Гору напустио је због сукоба са књазом Николом. Но поводом горњег, на Порти су српском посланику показали полицијски досије из кога је он видио да је то неки Јаков Павловић. Али Занковић се тиме и даље морао интересовати, јер је тај Павловић наводно од власти у Приштини тражио дозволу да са својим људима, којих је било око 20, пређе у Бугарску. Међутим, Турци су га одбили, наводно зато што су дознали да та „чета“ намјерава да из Бугарске упадне у Србију. Онда су се сви „опет“ вратили у Црну Гору, како је српском посланику „усмено пренио један представник Порте“.¹⁵ Ваља примијетити, а то је тада било општепознато, да оно што би се на Порти усмено рекло — најчешће је било нетачно, или намјерно искривљено, па се такве изјаве скоро никада нијесу схватале озбиљно. Заиста је тешко вјеровати да је у Приштини формирана чета Црногораца да би преко Бугарске упала у Србију. Ако је црногорска влада кратко вријеме прије тога ликвидирала ствар са попом Луком, зашто би ускоро потом нешто слично радила, и то преко Приштине!

*

Српска влада у ово вријеме будно је пратила колико Црногораца долази у Бугарску, шта тамо раде, куда се крећу. Дипломатски заступник Србије у Софији Ђорђе Симић јављао је Београду како Црногорци у већем броју долазе сваког љета у Бугарску, на рад углавном у Софију. Сада их има више него ранијих година. У посљедње вријеме дошао је само један, али се „ни он није састајао са нашим емигрантима“, каже Симић. Види се и да је српска влада чинила неко питање код бугарске владе о Црногорцима у Бугарској. Симић је, међутим, од бугарске владе

¹⁵ АДСИП, ПО, п/9 ф. 2, Занковић — Гарашанин, 23. VII 1884, бр. 30.

добрио увјеравања да она неће дозволити никакве бунтовничке покушаје са њене територије против Србије, јер жели „са нама да живе у добрим и братским односима“.¹⁶

*

Вођ српских радикала Никола Пашић, према писању Слободана Јовановића, дописивао се током 1884. године с агентима кнеза Петра Карађорђевића. Један од тих агената предложио му је наводно у јесен те године да се састане са претендентом, али је Пашић рекао да „ипак није време“.¹⁷ Међутим, војвода Симо Поповић у својим мемоарима износи, да је Никола Пашић 1884. године долазио у Бар. Ближи датум се не наводи. „... Знао сам за његов долазак код књаза, али исто нијесам пошао да се видимо, иако смо другови од младости“. Свој недолазак војвода Симо објашњава тиме што је „противан сваком тајном ровењу и комплотирању“. Затим се опомиње како му је кнез Карађорђевић „један пут“ рекао да он у Србији стварно ништа не ради, „али како Милан ради да он очекује свој долазак на српски пријесто“. О циљу овога Пашићева доласка војвода Симо каже да је „доносио на потпис нови устав књазу Петру“. На овоме мјесту је знак за уметање, па је са стране дописано да је кнез Петар Карађорђевић тих дана био на Цетињу, а Пашић се у дворцу Карађорђевића на Тополици код Бара видио само са његовим млађим братом Ђорђем.¹⁸ Ни према овоме, дакле, није долазило до директног састанка између кнеза Петра и Пашића 1884. године, а ни из контакта горњег запажања војводе Сима не види се да су Пашић и млађи Карађорђевић нешто важно разговарали или закључили. Међутим, почетком 1885. године, према Слободану Јовановићу, Пашић је сматрао да је дошло вријеме да се састане са кнезом Петром Карађорђевићем. Но, као да је Пашић осјећао неко оклијевање претендента, па је помишљао да се радикали и без њега упусте у посао, „који“ — цитира се Пашић — „може бити не би идентичан био са оним послом који би се по узајамном споразуму имао водити“.¹⁹ Све ово јасно показује да се од радикалско-карађорђевићевске сарадње — независне или ослоњене на Црну Гору — усмјерене против краља Милана, још ништа конкретно није ни почело остваривати. Не види се ни да између њих постоји икакав заједнички идеолошко-политички или акциони програм. Тога у правом смислу неће ни бити, јер кнез

¹⁶ Исто, ц/9, ф. 3, Симић — Гарашанин, 25. VI 1884, бр. 70.

¹⁷ Сл. Јовановић, Исто. 338.

¹⁸ Мемоари в. Сима Поповића, АИИ, ф. 137—II. — Иза овога војвода Симо, не наводећи датум, каже како су „вође радикала“ тражиле помоћ од књаза Николе у војсци за свргавање краља Милана. Узредно је поменуо да је то било приликом откривања споменика оцу књаза Николе војводи Мирку, дакле у јесен 1886. год.

¹⁹ Сл. Јовановић, Исто.

Карађорђевић никада неће своје претензије везивати за програм једне странке, као што ни радикална странка свој програм никада неће условљавати доласком ове или оне династије на пријесто Србије.

*

Политички став и однос кнеза Петра Карађорђевића према стању у Србији и његова готовост да се за остварење својих династичких претензија заложу могу се, донекле, разабрати из његова прогласа Србима поводом смрти његова оца бившег кнеза Србије Александра Карађорђевића. Проглас је датиран „маја 1885. у Паризу“. Није се, међутим, могло утврдити да ли је овај проглас штампан и растуран у Србији, али по свему судећи — јесте. Између осталог, ту се каже: „... Ако је време и потисло моју кућу с онога места у народу српском, које јој по праву припада, нико ми не може одрећи право и дужност да будним оком пратим судбину тога народа, да по могућству својих сила радим за срећу његову, и да му се ставим на расположење, када спас отаџбине и воља народа то захтевали буду“. У томе њега, каже се даље, не руководи жеља за влашћу, већ само брига за срећу и напредак српског народа. Јер он сада види да се руше основи „старих народних врлина“ на којима се Србија подизала, руше се темељи „вере прадедовске“, и томе слично. „... Кидају се оне живе везе сродства и крви које нас вежу за велико Словенство, а без којих ће сокови народног тела поћи да хране туђа градива“. Дом Карађорђевића је носилац и чувар старих моралних вриједности и врлина српског народа, а истовремено није противан „напредном духу века“. Најзад, кнез Петар поручује да ће увијек остати вјеран тим традицијама, како би српски народ знао шта од њега може очекивати, „ако би кад милост божја хтела да уђем у државу права моје куће, и ако би воља народна имала потребе од мене“.²⁰ Послије смрти свог оца кнез Петар Карађорђевић хоће јасно и гласно да учини на знање да он своје претензије на српски пријесто сматра легитимним, а са гледишта напретка и интереса Србије сасвим оправданим и неопходним. Одвајање од Словенства и политика наслањања и савезништва са Аустро-Угарском, што је води краљ Милан, осуђује се као неприродна и погубна за Србију, што се кобно одражава и у губљењу старих моралних вриједности и народних традиција. Кнез Петар, дакле, не тражи пријесто ради пријестола, већ ради суштинске алтернативе коју нуди и обећава Србији. Ова алтернатива исказује се као уздизање изнад уских страначких рачуница и обзира. То су општа начела политике и морала на којима он жели да изгради своју будућу владавину у Србији.

²⁰ ПР, посл. писма, Аргиропуло — Гирсу, 30. V 1885. Текст овог преписа јесте копија коју је руски посланик на Цетињу добио од кнеза Петра.

Али метод и тактика у борби за долазак на пријесто како се препоручује овим прогласом, искључују свако насиље.

Руски посланик на Цетињу Аргиропуло на основу овога прогласа, као и иначе, сматра да ће се кнез Петар клонити неопрезних корака и чувати црногорску владу од сваке неприлике. Истина, „лични односи“ између књаза Николе и краља Милана не могу бити гори него што јесу, али ипак, сматра Аргиропуло, Црна Гора у садашњем тренутку не би могла дозволити неку агитацију против владе Србије. Могућност да кнез Петар некада озбиљно иступи као претендент на српски пријесто, мисли руски дипломата, у директној је сразмери са постојаношћу положаја краља Милана у Србији. До сада Аргиропуло није запазио никакве стварне намјере или тенденције у смислу директне политичке акције кнеза Карађорђевића у Србији. Могло је, значи, бити извјесних интрига, гласина и сличног, на што руски посланик, иначе јако заинтересован за ове односе и питања, није обраћао већу пажњу. Што се тиче самога прогласа кнеза Петра, не може се за сада утврдити колико је коришћен у сврхе политичке пропаганде. Аргиропуло само каже да кнез Петар намјерава да проглас штампа у Бечу, а ако га тамо власти спријече, „припремљено је све да се штампа у Лајпцигу“.²¹ Уосталом, тај проглас је некако више теоретски, апел на политичку свијест и осјећања, а ни издалека не пледира за непосреднију практичну акцију. Све је, дакле, у оквиру општих начела и максима, што је могло имати већи или мањи пропагандни ефекат, али ни говора о томе да је могло изазвати какав покрет против режима у Србији.

*

Убрзо пошто се кнез Петар Карађорђевић на изнесени начин представио и препоручио, долази до извјесних радикалских покушаја из Бугарске против режима у Србији. У томе раду, у заједници са Николом Пашићем као главним политичким вођом, судјелује и црногорски војвода Пеко Павловић. Војвода Пеко је последије херцеговачког устанка и црногорско-турског рата 1875—1878, у којима се толико истакао као војсковођа и јунак, павши у немилост код књаза Николе, емигрирао најприје у Србију. Од српске владе добио је добро имање у топличком округу, при самој граници. „У добри час нам је дошла колонизација тог краја са људима као што је Пеко“ — била је општа мисао у Србији у вези са насељавањем Црногораца при њеној јужној граници. Међутим, војвода Пеко се у зајечарској буни ангажовао на страни радикала, па је емигрирао у Бугарску. И од бугарске владе добио је он доста добро имање у Тозлуку.²²

²¹ Исто.

²² АДСИП, ПО, ф. 2, п/9, Занковић — Гарашанину, 30. VII 1884, бр. 34.

Акција из Бугарске против режима краља Милана наговјештава се још од јуна 1885. године. Српски дипломатски изасланик у Софији јављао је Београду да се под руководством Николе Пашића држе тајни састанци и договори, да помоћу једне чете Црногораца и Херцеговаца — „којих данас преко стотине у Софији има“ — упадну у Србију и изазову буну. Улучиће прилику „кад код нас буду логори народне војске“. Устанак би имао да избије једновремено у Неготину, Зајечару, Књажевцу, Алексинцу, Пироту, Чачку и Горњем Милановцу. Радикали тако хоће да узму власт у Србији. На крају се каже да је од прије неколико дана у Софији примијећен неки Мита Аксентијевић, познат као агент кнеза Карађорђевића, па се закључује да је „главни подстрекач у предузећу које одавде имају Пашић и други учинити, услијани претендент Пера Карађорђевић“.²³ Међутим, тешко је ишта овдје сматрати као тачно и сигурно, све су само обавјештења, гласине о конспирацијама и голе претпоставке.

Од краја августа 1885. године види се ипак да Никола Пашић и Пеко Павловић нешто намјеравају према Србији. О томе је у либералној „Српској застави“ касније писао неки Ј. П. П., с претензијом да да потпун преглед развоја тога рада. Потписани најприје наводи како је 25. VIII 1885. године у једном хотелу у Софији разговарао са војводом Пеком Павловићем. Пеку је наводно „кум Пашић јуче све испричао“ да је у Србији све спремно да устане на оружје против краља Милана. „Покупио сам војску... оћемо да ударимо на Србију“, каже Пеко. Саговорник је на то упитао; зар 30 до 40 емиграната, толико побјеглих „робџијаша и келнера“ и стотинак Црногораца да удари на Србију. „Остави чоче божји!... Ми ћемо само да уђемо у Србију, па чим пријећемо цијо ће народ са нама... неће народ српски да трпи Милана и напредњаке“ — резонувао је, према овоме, војвода Пеко. На састанку главнијех радикала и неколицине Црногораца са војводом Пеком, 27. VIII Пашић је, каже се даље, говорио да је народ у Србији готов на буну. Нивоља је само што они у Бугарској немају оружја, али је Пашић изјавио да ће доћи до пушка.²⁴ С овим је вјероватно у вези што се у једној тајној депеши из Бугарске јављало српској влади, да је 8. IX ломским путем пошло више Црногораца и двоја кола натоварених „пушкама и муницијом“, која су водили два кочијаша Србијанца за Видин.²⁵

По одлуци поменутог скупа, неки Савић Вуловић пошао је са неколико Црногораца у срезове јабланички и косанички, да тамошњим Црногорцима саопште одлуку о устанку, да их са поздравом од војводе Пека покрену на оружје и да одмах заузму Прокупље.

²³ Исто, пов. извјештај дипломатског заступника 12. VI 1885, ф. 1, е/3 бр. 300.

²⁴ „Српска застава“ бр. 39, 28. III 1892.

²⁵ АДСИП, ПО, п. 4, Рангабе — Гарашанину, 12. IX 1885.

Тих дана, излаже се даље на истоме мјесту, на позив Николе Пашића и Пека Павловића сакупило се у Софији око 120 Црногораца. Да то окупљање бугарским властима не би пало у очи и изгледало сумњиво, од њих је око 70 одмах упућено за Сливницу, гдје су имали да чекају даље наредбе. Бугарска влада, тврди се овдје, не само да је знала него је и помагала овај рад. Пловдивски преврат, то јест присаједињење Источне Румелије Бугарској, није омео Пашића да настави овај рад. 10. септембра, по наредби Пашића и Пека, Црногорци из Сливнице упућени су за Видин.²⁶ Овамо су сјутрадан дошли и Пашић и Пеко.²⁷ Али је овдје дошло до неког комешања међу коловођама акције. 17. IX 1875. састају се Пашић, Пеко, Аца Станојевић, Михаило Веселиновић, неки војвода Рајић, Стеван Милићевић, Петар Антић „и још два непозната човека“.²⁸ Ту је Аца Станојевић рекао како власти у Србији знају шта они намјеравају и предложио је да се обуставе припреме за упад у Србију. То је и усвојено. Коловође су се онда уплашиле од реакције заведених Црногораца, који су били већ напустили своја задослења да би као војници послужили њиховој политици, па су им подијелили нешто новца да би имали средстава за живот док се понско снађу. Црногорци су, подвлачи се, били јако огорчени на оне који су их овако водили.²⁹

Једна достава попа Петра Пилетића из Ниша, иначе родом Црногорца, српском министру иностраних дјела, убрзо послје тих догађаја, донекле потврђује наведено писање у „Српској застави“. Пилетић такође говори да је чета Црногораца најприје пошла за Сливницу, па се пребацила у околину Видина. Овамо су Црногорци пљачкали становништво — „да не би помрли од глади“. Пашић и Пеко су хтјели да пређу границу. Ту намјеру разбио је Аца Станојевић, говорећи: „Нећу да идем на Србију да постанем други Бранковић“. Пеко Павловић се тада „наљутио“ и пошао у Софију са осам Црногораца. Остали су пошли у Влашку, али су се опет, каже Пилетић, вратили у Софију.³⁰

Београдска влада је будно прапила врзмања Пашића и Пека Павловића са њиховим људима око Видина. Она је ухватила један њихов проглас народу Србије из тих дана (горњи извор: не помињу ово, што указује на то да њихови аутори нијесу били посвећени у све). Проглас је датиран 15. (27) IX 1885. „на граници и земљишту Србије“, а потписали су га Никола Пашић и Пеко Павловић. Ту се народ позива да устане на оружје и да збаци јарам који пријети да Србију одвоји од Српства и Словенства. „... Разгоните и уклоните наметнуте власти и поставите своје,

²⁶ Српска застрада, исто.

²⁷ Исто, бр. 40, 31. III 1882. г.

²⁸ Исто, бр. 42, 5. IV и. г.

²⁹ Исто, бр. 43, 9. IV и. г.

³⁰ АДСИП, ПО, ф. 1, е/3, 9. X 1885.

спречите сваки саобраћај на пошти или телеграфу, узмите оружје и муницију где нађете, образујте чете и батаљоне војске и пођите ка Београду. . . Ми прелазимо границу к вама браћо у помоћ. . . Устајте час је дошао, биће помоћи са сваке стране!“

Ухватив овај проглас на самом почетку његова растурања српска влада га ускоро, а пошто се ствар углавном слегла, користи да бугарску владу оптужи за тај рад радикалских емиграната и Црногораца у Бугарској. То српска влада као корпус деликти доставља свима владама са којима има дипломатичке односе, оптужујући бугарску владу како се сасвим толерантно односила према кретањима бунтовника према српској граници за четири мјесеца прије филипопољског преврата. У доба тога преврата и нешто послвије та кретања била су још живља. Бугарска влада, наводи се даље, објавила је једном да је интернирала вође српске и црногорске емиграције. Међутим, тврди се овдје: „Пашић, Пеко Павловић и остали не само да нису интернирани него се слободно крећу од Русчука до Видина, па чак и на српско земљиште прелазе.“³¹ Истицање сколности филипопољског преврата значи да је прије свега то тишатило српску владу. Рад Пашића и Пека Павловића инкриминише се софијској влади као доказ њеног непријатељског држања и рада према српској влади. Заостравање које води краљ Милан због бугарског уједињења довешће ускоро до српско-бугарског рата.

У истом мемоару даље се говори о четицама Црногораца што су их коловође намјераване буне већ убацивале у Србију. Тако је једна чета од 20 њих прешла на Власини у Србију и дошла у топлички округ. Ови су извршили неке злочине и пљачке, а затим се, гоњени од српске жандармерије, вратили у Бугарску. Убрзо потом чета од 60 Црногораца напала је „Општинску кућу“ у Ивањици и из ње опљачкала државни новац. Одмах потом једна група Црногораца, коју је наводно водио емигрант Радисав Кондић, убила је кмета у Лекавцу, округ црносрчки. Ове гони жандармерија на српском земљишту и „изгледа да ће скоро бити ухваћени или сатрти.“³² Све се ово приписује Пашићу и Пеку, односно благонаклоности бугарске владе према њима. Ове „четице“ дијелом су биле од „убачених“ из Бугарске, а дијелом са терена у Србији. У овом другом случају свакако је рјеч о Црногорцима насељеним у Србији — дакле, српским поданицима.

Рад радикалске опозиције из Бугарске на челу са Николом Пашићем у сарадњи са извјесним бројем Црногораца на челу са

³¹ Исто, е/3, ф. 1, 1. X 1885. г. — Као и у другим сличним приликама, вијести које је добијала српска влада о тим бунтовничким припремама из Бугарске биле су преувеличане и непоуздане. Очекивало се да ће у источну Србију упасти неколико хиљада добро наоружаних Црногораца. Видјети: Сл. Јовановић, Влада Милана Обреновића III, 267—268.

³² Исто.

војводом Пеком Павловићем, према горе изложеном, доима се као авантуристички, политички прилично неозбиљан. Ипак се намеће питање — да ли су Пашић и Пеко били у каквој вези са кнезом Петром Карађорђевићем и, чак, можда, са цетињским двором. Никаквога конкретного доказа о томе за сада нема, а индиције су врло блиједи и непоуздане. Писац свједочанства у „Српској застави“ наводи само да му је војвода Пеко рекао како „мисли“ да ће послјије (бива скорашњег) свргавања краља Милана, на српски пријесто доћи Карађорђевић, али не зет књаза Николе, него његов млађи брат Ђорђе, који је, како је Пеко чуо, „добар момак и научен“. Затим се каже да су, приликом слања чете за Видин, Пашић и Пеко упутили три писма, по једно за Цетиње, Цариград и Ниш, али овај писац „из више разлога“ налази за „паметно“ да о томе ћути.³³ Поп Петар Пилетић (чија је дсстава српској влади напријед поменута) говори како му је у данима тих бунтовних припрема Пашића и Павловића неки Марко Поповић рекао да су он и војвода Пеко послали неко писмо кнезу Петру Карађорђевићу. Очекивали су одговор за 20 дана, али га нијесу добили. Поводом овога, и иначе, поп Петар се увјерио да је тај Поповић „обична вуцибатина“.³⁴ Напријед је изложено, како је српско представништво у Софији, из тога што је неки агент Петра Карађорђевића дошао из Румуније у Бугарску и састајао се са Пашићем, закључио да је у томе послу главни подстрекач кнез Карађорђевић.³⁵ Ништа се, према томе, као сигурно не може утврдити. Иначе, из „Гласа Црногорца“ види се да је кнез Петар послјије сахране свог оца дошао у Црну Гору и до краја те године више уопште није ишао у иностранство. По логици ствари, веома је тешко схватити да би кнез Карађорђевић могао ишта радити из Црне Горе заједно са Пашићем и Павловићем, који су се налазили у Бугарској. Књаз Никола би то морао знати, и тешко је вјеровати да би се упустио или одобрио такву политичку игру. Поготову не у сарадњи са Пеком Павловићем — незадовољником и емигрантом из Црне Горе.

*

Српска влада увијек се старала да зна куда се креће и шта ради кнез Петар Карађорђевић. Крајем јула 1885. године посланик Србије у Бечу Богвићевић на основу неког аустријског извора јављао је да је кнез Петар тражио од руске владе да му да камату на супругин мираз за три мјесеца унапријед. Новац му је потребан ради политичке агитације. Ради тога молио је и да дође у Петроград, али је руска влада све то одбила. О истоме је Богвићевић „чуо“ и из неког руског извора — да је Карађорђевић

³³ Српска застава, 39, 28. III 1892.

³⁴ На истом мјесту (ф. нота 29).

³⁵ На истом мјесту (ф. нота 22).

тражио да му се одмах исплати трећина супругина мираза, то јест 20 хиљада рубаља, за потребе агитације у циљу доласка на српски пријесто. Руска влада му је, наводно, одговорила да се у главницу мираза не смије дирати, а камата ће му се само у редовним ратама достављати. Српски посланик припијтао је још тога „господина“ зна ли што о црногорској емиграцији у Бугарској, не ради ли она нешто заједно са кнезом Петром Карађорђевићем. Упитани је одговорио да „о томе не зна ништа“.³⁶ Након неколико дана Богићевић је разговарао са истим тим „господином“, и од њега дознао да се кнез Петар последије негативног одговора руске владе обратио лично цару. По царевој наредби, наводно, кнезу Петру има да се исплати — „једном за свагда“ — 140 хиљада дуката, и то од новца што га Руси ускоро имају добити од Србије на име исплате зајма из 1867. године. Богићевићу се иначе мираз кнегиње Зорке првог пута учинио малим, па је још једном питао. „Господин“ му је сада рекао да мираз износи не шездесет, него 260 хиљада рубаља.³⁷ Кнез Петар је према овоме тражио новац само за агитацију, али се ништа не каже, на примјер, гдје, када, како, са киме он води или намјерава да води ту агитацију. Уосталом, извори Богићевићева обавјештавања не дјелују довољно квалификовано нити поуздано. Ипак је карактеристично што ни из таквог извора Богићевић није могао ништа докучити о евентуалним везама кнеза Карађорђевића са радом Пашића и Павловића у Бугарској. Ваља, међутим, поново нагласити да кнез Петар Карађорђевић у ово вријеме није ишао било куда из Црне Горе.³⁸

*

Ускоро је дошло до српско-бугарског рата. Повео га је краљ Милан због уједињења Бугарске, налазећи да се тиме промијенила равнотежа снага на Балкану на штету Србије. Као што је познато, у српском народу је овај рат био непопуларан. Видјело се да су Пашић и Пеко Павловић у Бугарској већ обуставили бунтовне припреме против режима краља Милана. У наступању кризе, зазирући вјероватно од тога пасивизирања, бугарске вла-

³⁶ АДСИП, ПО, к/3, ф. 2, 27. VII 1885, бр. 47.

³⁷ Исто. Извј. од 31. VII 1885. г.

³⁸ Српски конзул у Букурешту Стејић крајем септембра ове године јављао је, између осталог, да му је један Румун рекао како је Петар Карађорђевић тих дана био у Румунији, па је пошао у Јужну Угарску, тј. у Војводину. Затим, да је један од његове млађе браће „већ у Бугарској“. Стејић је са друге стране такође дознао да је Карађорђевић недавно код једног бечког конзорцијума „контрахирао“ 500.000 динара, за шта је заложито своја добра. „... мисли се да је ова сума намењена агитационим целима са земљишта Западне Бугарске“, истиче се у овоме извјештају. Немогућно, је да би Карађорђевић у Аустрији могао наћи новац за рад против краља Милана. Без основа је такође да је кнез Петар у ово вријеме боравио у Румунији. Исто, Стејић — Гарашанину, 27. IX 1885. г., бр. 17.

сти су затвориле Пашића у Рушчуку, а Пеко Павловић је стављен под надзор у Трнову.³⁹ Потом су бугарске власти формирале једну чету „ополченаца“ од 71 Црногорца. Говорили су им да ће ићи да се боре против Турака. Али када је требало да чета крене према српској граници, и када су они схватили у чему је ствар, побунили су се и одбили да тамо иду.⁴⁰ Природно је што су се српски радикали у Бугарској држали по страни од српско-бугарског сукоба. Али због исто таквог става, што је такође природно, Црногорци су се јако замјерили Бугарима. Црногорци у Бугарској сматрали су тај сукоб као покољ међу браћом, па су га јавно осуђивали.⁴¹ То се види и по томе што је од септембра па до краја 1885. године сасвим престало исељавање, тј. примање Црногораца у Бугарској. У сљедећим годинама досељавање Црногораца у ову земљу биће сасвим незнатно.⁴²

Књаз Никола и црногорска влада нијесу били против уједињења Бугарске. Али су ове догађаје на Цетињу будно пратили. Пловдивски преврат од 6. IX 1885. године значио је дјелимичну измјену стипулација берлинског уговора. Претпостављала се могућност и шире ревизије овога уговора, а у том случају црногорска би влада поставила захтјев проширења своје територије на рачун Турске. Црна Гора, међутим, морала је да своје држање прилагођава држању Русије и других великих сила, то јест морала је да остане неутрална. Порта је унеколико зазирала од држања црногорске владе, поготово зато што још нијесу биле прецизиране њене границе са Црном Гором. На црногорско-турској граници учестале су трзавице и инциденти. У Доњим Васојевићима долази до извјесног покрета Срба против турске власти. Али када је књаз Никола увидио да од даље ревизије берлинског уговора нема ништа, наредио је мир у Васојевићима и на граници.⁴³ На овакав заокрет књаз Николе дјеловале су вјероватно и неке поруке султана преко црногорског посланика у Цариграду Мигра Бакића. Султану се наводно није свиђала проаустријска политика краља Милана и „од свег срца“ је желио да на српски пријесто дође Петар Карађорђевић. „... Желим овакако због оца Карађорђевића који је вазда лојалан био према на-

³⁹ АДСИП, ПО, ф. 4, извод из повјер. телеграма за 1885. г., октобар 1.

⁴⁰ „Српска застава“, 43, 9. IV 1892. г.; Вук Винавер: Ивањдански терор и Црногорци, Историјски гласник, Београд, 1958, 1—2, страна 68.

⁴¹ Начелник пиротског округа јављао је својој влади уочи тога рата како су два Црногорца сусревши једну чету Бугара који вичу да ће на Србију, повикали: „Зар на своју браћу“. Бугари нападну на Црногорце. Ови се стану бранити револверима и убију два Бугарина. Потом су оба Црногорца убијени. АДСИП, ПО, 6/15 ф. 1, 4. X 1885. г.

⁴² Др Ђоко Пејовић, Исељавање Црногораца у XIX вијеку. Године 1886. пошла су у Бугарску свега 3 Црногорца, 1887. — 1, 1889. — 9. Страна 322—325.

⁴³ Видјети: Новица Ракочевих, Став Црне Горе према уједињењу Бугарске и српско-бугарском рату 1885. Историјски записи, књ. 18, св. 4, 623—636.

ма, тако и због књаза црногорског, с којим је Карађорђевић у сродству. Зато ћу у овоме правцу када ми се прилика представи и радити“, говорио је султан Бакићу.⁴⁴ То што султан изражава наклоност према претензијама кнеза Карађорђевића објашњава се тиме што би интересима Турске у оно вријеме више одговарала антиаустријска политика Србије, какву султан види у перспективи остварења претензија кнеза Карађорђевића.

Исход српско-бугарског рата 1885. године значио је прије свега страшни пораз политике личног престижа краља Милана. Наоко је то изгледало као изванредна шанса за кнеза Петра Карађорђевића. Али ствар је у суштини била много тежа. Руски министар спољних послова Гирс, у писму посланику на Цетињу Аргиропулу, изражава бојазан од могуће жеље или намјере кнеза Карађорђевића да се користи насталим тешкоћама краља Милана. Стога изражава наду да књаз Никола неће дати потпоре евентуалном покушају свог зета, а због опасности да се не би абдицирала Аустро-Угарска. Али ако ситуација у Србији доведе до абдикације краља Милана, поручује Гирс, Русија ће дјествовати према добро схваћеним интересима Србије: обезбиједиће подршку ономе претенденту на чијој страни буде већина народа, и који ће земљи моћи да да највише гранација да ће њени „национални интереси бити обезбијеђени од досезања са стране“.⁴⁵ Јасно је да књаз Никола не може подржати претензије кнеза Карађорђевића ако се томе противи Русија. Став немијешања у ствари Србије значио је не дати повода, односно спријечити да се умијеша Аустро-Угарска. Ако Русија није у моћи да директно помогне Србију у налажењу другог рјешења, она може бар да осигура афирмацију такве промјене у Србији која би била резултат борбе унутрашњих снага у земљи. Значи, кнез Карађорђевић стоји као нека пасивна резерва, све док би у самој Србији наступио такав заокрет у спољној и унутрашњој политици који би одговарао интересима Русије. За сада, док је Србија економски тако слаба и зависна од Аустро-Угарске, нема услова за такву радикалну промјену.

Личним расположењима у Црној Гори у вези са поразом српске војске на Сливници неки су придавали претјеран значај. Др Владан Ђорђевић, на примјер, веома наглашава што се књаз Никола наводно веселио томе поразу.⁴⁶ Сасвим је вјероватно да је у дубокој узајамној мржњи књаз Никола био злурад поводом тако страшног неуспјеха краља Милана. Црногорци уопште, а видјело се како су се они држали у Бугарској, сматрали су тај

⁴⁴ ДАЦ, МИД, ф. 16, извј. Бакића од 3. X 1885. г., бр. 61.

⁴⁵ ПР, прим. писма, 13. XII 1885. г., бр. 232.

⁴⁶ Др Владан Ђорђевић, Аустрија и Црна Гора 1814—1894, 491—493. — Ђорђевић, на основу једног извјештаја аустријског посланика на Цетињу Милинковића, пише да се књаз Никола радовао поразу српске војске и да је у томе видио могућност долазка кнеза Петра Карађорђевића на српски прјесто.

рат као братоубилачки и непотребан. Из братских и хуманитарних побуда, на Цетињу је крајем новембра 1885. године основан одбор за сакупљање помоћи за српске рањенике. Предсједник је био прото Вуко Пламенац. Као, додуше, незванични орган, тај одбор је сакупљао помоћ по цијелој Црној Гори. „Глас Црногорца“ редовно је објављивао имена давалаца помоћи.⁴⁷

Кнез Петар Карађорђевић, према свједочанству војводе Гавра Вуковића, надао се српској побједи у томе рату, а веома је страховао од могућности побједи Бугара. Канио је, каже Вуковић, да се понуди краљу Милану са неколико стотина добровољаца из Црне Горе. Али књаз Никола није дозвољавао да „његови (ова ријеч послѣје је прецртана) учествују у братоубилачком рату“. Послѣје српског пораза на Сливници кнез Петар је био толико потиштен да о томе ни са ким није хтио ни ријечи да проговори. Нарочито га је раздраживало, како наводи војвода Гавро, отворено радовање руског посланика и неких Црногораца „из књажеве околине“. ⁴⁸ Из овога би се рекло да се српско-бугарски рат рефлектовао на Цетињу готово једино кроз симпатије или антипатије према једној или другој страни. Лако је могућно да се војвода Гавро, након скоро 40 година (када је писао ове мемоаре), не сјећа свега. Јер из тога што саопштава проистиче да су на Цетињу поводом српско-бугарског рата политички били готово незаинтересовани. У стварности је било, то се видјело, савсвим другачије.

*

Ускоро, на самом почетку 1886. године, много се говорило о некој прокламацији кнеза Карађорђевића српском народу. Објављена је са потписом његова имена у руском листу „Новоје времја“. Како Сава Грујић пише из Беча предсједнику владе Гарашанину, тај лист добио је текст прокламације од свог дописника из Беча. Садржина је наводно бунтовна, уперена против режима краља Милана. Писана је веома лијелим књижевним језиком, па Грујић сумња да ју је саставио сами Карађорђевић, већ „бољи мајстор на перу“. ⁴⁹ Није се, међутим, могло доћи до текста те прокламације. Но њена појава дошла је баш уочи посјете књаза Николе Петрограду, што је још више потхрањивало свакакве комбинације и узнемиривало српске политичке кругове. Међутим, према извјештају Божићевића, књаз Никола је на повратку из Петрограда говорио у Бечу да је прокламација која се припи-

⁴⁷ У броју 11 и 12. за 1885, „Глас Црногорца“ објављује апел овога одбора, који почиње: „Црни гласови стижу из братске нам Србије...“, а завршава: „Нећемо моћи сакупити обилату помоћ, али ћемо им нашим прилогом обилато исказати нашу братску љубав, наше сузе над невољама наше рођене браће“.

⁴⁸ Државни музеј — Цетиње, поклони и откупи, мемоари в. Гавра Вуковића, ф. 2, одјељак „Карађорђевићи у Црној Гори“.

⁴⁹ АДСИП, ПО 1886, и/1, б. II 1886, бр. 11.

сује кнезу Петру „апокрифна“. Даље је књаз, рекао да он лично неће ништа предузимати против краља Милана. Чак је према њему добро расположен, а према Аустро-Угарској искрено тежи миру и пријатељству. Али Божићевић не вјерује тим ријечима, него закључује да ће књаз Никола, вјероватно у томе смислу инспирисан од Руса, стално подстицати и помагати претензије кнеза Петра Карађорђевића.⁵⁰ Није чудо што су краљ Милан и владајући слој у Србији последице Сливнице тако осјетљиви, сумњичави и бојажљиви на сваки гест Карађорђевића и књаза Николе, који се било на који начин тицао прилика у Србији. Разумљиво је и што се претјерује у оцјени значаја сличних потеза. Вјероватно је кнез Петар објавио неку прокламацију. Поводом тешког морално-политичког удара који је задесио његову земљу и народ, кривицом оних који су је тада водили, требало је, бива, гласно опоменути да он постоји као легитимни претендент на кога могу рачунати у свако доба.

*

Док се духови поводом српско-бугарског рата нијесу ни смирили, поново се са разних страна говори о упаду црногорско-карађорђевићевских чета у Србију. Тако већ при проласку књаза Николе кроз Берлин за Петроград, тамошњи српски посланик Петронијевић „чуо“ је од самог њемачког министра иностраних послова Халштајна, како се „пре три четири недјеље“ говорило да ће кнез Карађорђевић упасти са четом Црногораца у Србију и дићи устанак против краља Милана. Ствар је наводно омело само то што се увидјело да Турска неће дозволити прелаз преко Новозапаарског санџака. Петронијевић се томе веома чудило, јер не би било никаквих изгледа за успјех таквог покушаја из „сродне нам кнежевине“. Халштајну је вијест била основана, иако је и руска влада препоручила црногорском књазу да буде миран.⁵¹

Сличне гласине чуле су се и са Цетиња, у одсуству књаза Николе. У пратњи књажевој за вријеме посјете Петрограду био је и руски посланик Аргиропуло. Послије посјете Аргиропуло се извјесно вријеме задржао у Петрограду. Остављајући да га на Цетињу заступа отпавник послова, Аргиропуло му је савјетовао да по могућности избјегава сваки политички разговор и објашњење са кнезом Петром Карађорђевићем о питању његових претензија на српски пријесто. Међутим, отпавник послова је „са друге стране нешто дознао“. Тако, наводно, кнез Петар је последице обнародовања последње прокламације само привремено прекинуо свој рад против краља Милана. Сматрао је незгодним да иступа у доба када српска влада води преговоре о миру са бу-

⁵⁰ Исто, и/2, 17. II 1886. г., бр. 11.

⁵¹ Исто, и/6, Петронијевић — Гарашанину. 26. I 1886. г.

гарском владом, а и што је зимско доба непогодно за акцију, Али сада, он припрема свој одлучни удар за 23. април, дан када се народ у Србији скупља на саборима. Кнез Петар ће проћи „кроз уски појас Херцеговине који дијели Црну Гору од Србије“ (!) и наћи се међу својима. План се састоји у томе да се одједном подигне устанак у неколико мјеста у Србији, и да устаницима приђу дијелови војске којима командују присталице Карађорђевића. Терен за устанак је „углавном припремљен“, како самим догађајима у Србији тако и агитацијама кнеза Петра Карађорђевића. Уза све, за руског отправника послова „нема никакве сумње“ да читав тај план није састављен без учешћа књаза Николе, али књаз то умије да „замаскира добрим тактом“. Бојати се, наглашава се овдје, да књаз не компромитује себе, а да то сам не види.⁵² Изгледа, прије свега, да овај отправник послова жели да се препоручи својој влади проницањем у тајне радње, у комплотирање кнеза Карађорђевића. Могуће је, ипак, да се у томе правцу нешто намишљало; можда су само лансиране гласине, колико да би се вршио стални политички притисак на краља Милана. Како год било, до практичног покушаја није дошло. Ипак су те гласине изазивале подозрење Аустро-Угарске. Тако је књаз Никола крајем априла или почетком маја те године имао објашњење са аустријским послаником Милинковићем. Књазу је овај скренуо пажњу да држање кнеза Петра Карађорђевића узбуђује духове, не само у Србији већ и у сусједним државама. Књаз Никола је одговорио, да не сумња у разбиритост свог зета и његову искрену жељу да не компромитује свога таста и црногорску владу. А што се тиче права и претензија Карађорђевића, он се тога, нагласио је књаз Милинковићу, не одриче. Ово јавља Аргиропуло, па најзад каже да је поводом тога савјетовао књазу да буде опрезан, да се клони сваког корака који би се могао окарактерисати као мијешање у послове српског краљевства, а прије свега зато да то не би изазвало реакцију аустро-угарске владе.⁵³ Према томе, ако би се нешто и хтјело предузети, спречава Русија, односно Аустро-Угарска. Претензије Карађорђевића, колико то зависи од спољашњих фактора, могу се стварити само у том случају када би Русија била толико моћна да га без резерве и обзира према другим државама подржи и помогне. За сада су, према постојећем билансу снага на Балкану, претензије кнеза Карађорђевића без већих изгледа.

У исто вријеме црногорски полузванични орган „Глас Црногорца“ води полемику са аустријском штампом о „намјерама“ кнеза Петра Карађорђевића. Види се да је та штампа, пишући о агитацији кнеза Карађорђевића против режима краља Милана, чинила отворене алузије да у томе имају удјела и књаз Никола и црногорска влада. У Никшићу је, наводно, дошло до неких де-

⁵² ПР, посл. писма, 17 (29) III 1886.

⁵³ Исто, Аргиропуло — Гирсу, 5 . VI 1886.

монстрација у корист „уједињења свих Срба“, и то у присуству књаза Николе, итд. Цетињски лист одговара да црногорска влада од Берлинског конгреса наовамо води само политику очувања међународног мира и реда, руководећи се искључиво интересима црногорске државе. „Узвишени представник нашег владајућег дома сувише је Црногорац а да би допустио да политика његове владе пође правцем који не би одговарао животном интересу Црне Горе“. Зато сви други обзир, „ма како били занимљиви, губе се и ишчезавају“. Црногорска влада нема никакве везе нити посла са претендентским интересима кнеза Карађорђевића. Он сам може, без икакве везе са црногорском владом, да води своју претендентску политику, али само „за свој рачун а на свој лични ризик“. Ако би, на примјер, кнез Петар нешто лично предузео, Црна Гора ће бити само мирни посматрач, желећи једино да то изађе на срећу Србије. Од када се кнез Петар ородио са црногорским владајућим домом, каже се даље, он се сасвим мирно држао „упркос свакаквих гласина о његовој агитацији и сличном“. Није потребно много добре воље, пребацује „Глас Црногорца“, да би се схватило да је таквим држањем кнез Карађорђевић респектовао интересе Црне Горе. Иначе, Србија не може имати већег пријатеља од Црне Горе — „од владоца па до посљедњег Црногорца“. И то ради интереса „саме Србије и њене среће“ (подвучено у оригиналу). Српски народ једини има право да себи одабере владу и владара. „... Свака влада и свака династија која је народу у Србији угодна, и Црној Гори је по вољи“. Полазећи од тога, закључује се, црногорска влада не би никако допустила да се са њене територије поведе какав покушај у циљу мијењања династије или владе у Србији. Али црногорска влада би се сагласила са сваком промјеном која би била резултат слободно изражене воље српског народа, „па звала се како му драго династија која би на тај начин дошла на владу у Србији“.⁵⁴

Са таквим писањем „Гласа Црногорца“, што се с правом примило као званични став књаза Николе и црногорске владе, аустро-угарски политички кругови очигледно нијесу били задовољни. Мађарски лист „Пестер Лојд“ је коментарисао да ипак није довољно држати се неутрално у ствари Карађорђевића, Држава која је свјесна својих међународних обавеза дужна је да сузбија и спријечи сваку врсту рада и припрема које се на њеној територији врше у циљу промјене поретка у другој држави. „Глас Црногораца“ није, међутим, нашао за потребно да последије једном тако јасно изреченог става директно полемише са „Пештанским Лојдом“. Цетињу је као поручено дошло писање Петроградског „Новоје времја“, у коме се даје пуна подршка напријед изложеним ставовима, што „Глас Црногорца“ сада само парафразира.⁵⁵

⁵⁴ „Глас Црногорца“, 25. 10. VI 1886. г.

⁵⁵ Исто, 27. 8. VII 1886. г.

Такав став сасвим је у складу са препорукама руске владе црногорској влади. Управо послеје овога министар Гирс пише књазу Николи. Неће се, стоји ту, засада давати ни морална нити материјална потпора кнезу Петру Карађорђевићу. Али ако у Србији преовладају снаге које ће га позвати да сједне на српски пријесто, Русија и Црна Гора баш оваквим ставом резервишу себи право и дужност да ту промјену обезбиједи од страног мијешања, то јест од интервенције Аустро-Угарске.⁵⁶ Овакво, такође респективно подржавање кандидатуре кнеза Петра Карађорђевића за српски пријесто има практични и политички значај не само у томе што се краљ Милан држи у неком сталном узнемирењу већ, још више, у томе што се Аустро-Угарској ставља до знања да Србија није њена неоспорна, а још мање сигурна зона утицаја.

*

Почетком јуна 1886. године књаз Никола је на путу за Баден Баден, куда је ишао ради лијечења, свратио у Беч. Овдашњи српски посланик Божићевић је изражавао бојазан од могућих изненађења од стране кнеза Карађорђевића у књажеву одсуству. Књаз Никола, међутим, дао је бечкој влади „најпозитивнија уверавања“ да је „на оном крају“ све у миру, и гарантовао да се отуда неће предузети ништа што би онеспокојило Аустро-Угарску и Србију.⁵⁷ Такође је тих дана барон Шисл из Беча упутио депешу српском министру иностраних послова Франасовићу, обавјештавајући га да аустријска влада неће ни на који начин прихватити кандидатуру кнеза Петра Карађорђевића за српски пријесто. А министар спољних послова гроф Калноки рекао је Божићевићу да је Карађорђевић сасвим безопасан, „јер њега држи таст под присмотром и не да му да врдне“. Да ли то књаз Никола чини из каквих сопствених рачуна, Калноки не зна, али по њему, кнез Петар је на врло сигурноме мјесту.⁵⁸ Ово се на неки начин допуњава оним што је књаз по повратку на Цетиње пренио Аргиропулу. Гроф Калноки се, према овоме, пред књазом правио равнодушан за судбину краља Милана. Како је Србија најближи сусјед моћне монархије, која год била династија у њој, говорио је Калноки књазу, она ће бити принуђена да се увијек потчињава економском и политичком утицају Аустро-Угарске.⁵⁹ У Калнокијевим храбрењима краља Милана

⁵⁶ ЛР, прим. писма. 11. VII 1886. г.

⁵⁷ АДСИП, ЦО, ф. 1, и/2, Божићевић — мин. ин. дела Франасовићу 15. VI 1886. г.

⁵⁸ Исто, ф. 1, б/1. Извј. од 27. VII и. г. — Овдје Божићевић такође износи да су му једном у аустријском министарству иностраних дјела показали један извјештај неког њиховог обавјештајца. Ту се наводи да је због строге контроле над политичким држањем кнеза Петра између њих било тешких свађа и да је долазило до бурних сцена, „такорећи до гушања“.

⁵⁹ ЛР, Аргиропуло — Гирсу, 15. VIII 1886. г.

преко Божићевића и истовременом изражавању чврсте увјерености у постојаност аустро-угарског утицаја у Србији пред књазом Николом умногоме се одражава стварна немогућност да у Србији ускоро дође до радикалног преокрета у спољној и унутрашњој политици.

*

Српска влада се живо интересовала и за став Порте према евентуалном покушају кнеза Петра Карађорђевића против покрета у Србији преко турског земљишта. У прољеће 1886. године млађи Карађорђевић, Божидар, био је у посјети Цариграду. Султан му је учинио част да га прими у аудијенцију. Међутим, велики везир је увјеравао српског посланика у Цариграду Јеврема Грујића да је Порта пријатељски расположена према краљу Србије. Интерес турске царевине јесте, истакао је велики везир, да сусједне балканске државе са њом живе у миру, као и између себе. Султанова блаконаклоност према књазу Николи управо налаже овоме, тумачио је велики везир, да буде уздржљив према Србији, како Црна Гора не би изгубила користи од добрих односа с Турском. Божидара Карађорђевића султан је „по обичају“ примио као сродника црногорскога књаза. Али, што је најважније, изјавио је велики везир Грујићу, Порта неће никада трпјети сакупљање или прелазак било чијих чета преко њенога земљишта за Србију. На ово је Грујић изразио велико задовољство и благодарност великом везиру.⁶⁰ Турска је заиста највише од свих била заинтересована за очување мира. Јер свака жеља у правцу ревизије берлинског система имплицирала је углавном намјеру за територијалном промјеном на рачун Турскога царства. Зато се приликом сваког, било тобожњег било стварног, организовања наоружаних група, које би из Црне Горе преко Новопазарског санџака имале да упадну у Србију, прије свега морало рачунати са фактором држања Порте. Тешко је претпоставити ситуацију у којој би турска то дозволила.

*

Почетком септембра 1886. године дошло је до пада кнеза Батемберга у Бугарској. Наступила је тешка дипломатска борба између Аустро-Угарске и Русије око утицаја у Бугарској. Краља Милана бринуле су пак неке гласине о могућности доласка књаза Николе на бугарски пријесто.⁶¹ Побољшање односа краља Милана са бугарском владом у ово вријеме црногорски посланик у Цариграду објашњавао је жељом краља Србије да спријечи кан-

⁶⁰ АДСИП, ПО, ф. 1, и/7, Ј. Грујић — Франасовићу 14. VI 1886. г., бр. 36.

⁶¹ Видјети: Васа Чубриловић и Владимир Ћоровић, Србија 1858—1903, 142.

дидатуру „нашега Господара“ или Петра Карађорђевића за бугарски пријесто.⁶² Разумије се, од тога није било нити је могло бити ништа. Књаз Никола се толико сродио са улогом „господара“ Црне Горе да би игдје друго и хтио и могао бити владар. Излишно је и то да би кнез Карађорђевић хтио да напусти своје претензије на српски пријесто. А иначе, оба „кандидата“ за Софију била би сасвим неприхватљива за Аустро-Угарску. Извјесно побољшање односа с Бугарском било је потребно краљу Милану ради консолидације свога унутрашњег положаја.

*

У јесен 1886. године више него икада било је говора о упаду црногорских чета преко Турске у Србију. Озбиљне припреме за тај упад (или само маневри) тада су биле најшире и најинтензивније. Што читавој ствари ипак даје озбиљнији карактер јесте то што се паралелно, мада некако одвојено, између једне групе радикала и књаза Николе воде преговори о промјени режима у Србији укључујући ту уклањање краља Милана. О тако рећи војној страни овог питања говоре углавном мемоарска свједочанства и нека сјећања сличне природе, а дипломатски извори веома оскудно, и то као реаковања *post festum*. За, рецимо тако, политичку страну питања има се нешто преписке самих судионика и података из дипломатских извора.

Најприје ваља изложити оно што назвасмо војним припремама за упад у Србију. Пошто је веома тешко утврдити шта се заправо радило, и колико се у поменутом смислу стварно намјеравало, принуђени смо да свједочанства о томе конфронтирамо, у жељи да се омогући стицање што шире импресије.

Највише доводи у забуну оно што о томе износи војвода Гавро Вуковић у својим мемоарима. По овоме, главни црногорско-радикалско-карађорђевићки покушај био је септембра 1885. године (!). На одговарајућем мјесту, међутим, изложено је шта се из Бугарске под вођством Николе Пашића и војводе Пека Павловића баш у то вријеме предузимало против поретка у Србији. У другим изворима није се нашло никаквог трага који би поузда-

⁶² Државни музеј — Цетиње, архивско одјељење (= ДМЦ АО), Бакић — мин. ин. дјела Станку Радоњићу, 3. IX 1886. г., бр. 43. — Црногорски посланик говори још како сада краљ Милан ради све да ослаби углед и популарност књаза Николе, а ради уздизања властито политичког угледа. Свуда је послао тајне агенте и емисаре којима је дао упутства како да раде. У томе циљу краљ је придобио и неке радикале, као Перу Тодоровића. Сада краљ Милан нарочито употребљава Друштво св. Саве да под плаштом науке и књижевности шире непријатељску пропаганду против књаза Николе и Црне Горе. Тако је, преноси Бакић, краљ Милан својим приврженицима који раде на пољу науке издао наредбу да сакупљају материјал и напишу неку „историју“, тј. пашквилу о књазу Николи, и т. сл.

није указивао да се те године нешто предузимало и из Црне Горе. (Иначе је на више мјеста показано да се аутор ових мемоара у погледу хронологије пребацивао). Но, према војводи Гавру, још крајем 1884. године на Цетињу су дошли на мисао да се организују чете Црногораца, са којима ће кнез Петар преко Новопазарског санџака упасти у Србију и изазвати тамо устанак и свргавање краља Милана. „Два књаза (Никола и Петар) знајући о мојим добрим одношајима са Ристићем, наредили су ми да се састанем с њим у Београду и, пошто је Ристић сада у немилости код краља Милана, да га придобијем за нашу ствар противу Милана“. Војвода Гавро дошао је у Београд 31. XII 1884. године. Одсио је у хотелу „Код краља“. Ту га је, каже, примијетио Светомир Николајевић, „један од најжешћих напредњака“, али га није хтио пријавити властима. Сјутрадан је војвода Гавро пошао Јовану Ристићу на стан. Овај се тиме веома изненадио. Гавро је Ристићу открио „нашу намјеру“. Након дужег разговора, на Гаврово питање хоће ли прићи тој буни или бар остати неутралан, Ристић је наводно са муком и устезањем одговорио: „Не могу се примити никаквог учешћа у буни, али се примам да останем неутралан кад ми може бити“. На крају је Ристић, замолио да га обавијесте о почетку буне на 15 дана раније. Вуковић се, каже, закleo Ристићу да ће га у томе року обавијестити. Послије овога, не види се тачно када, Вуковић је на позив Ристића пошао у Беч. Ту је Ристић разлагао како се чуди књазу Николи што се одлучио на крваву авантуру. Пријесто окупан крвљу не може бити срећан ни дуговјечан. Петра варају његове кристалице да је Србија готова на устанак. Могу га навући на зло, шта се сакрити као миши у рупу. Кажу му и то“ — поручује Ристић преко Вуковића — „да су у Србији спремни да га добро дочекају. . . Растали смо се с тим“ — каже Гавро — „да му јавим 15 дана пред упадом, како би био ван Србије“.

Потом Вуковић излаже како је било заказано да сваки војник буде спреман за 8. IX (по новом 20) 1885. године, на мали Госпођиндан, да дође на планину Јеловицу изнад Берана. Добровољци су били углавном из Васојевића, а могао се придружити „ко хоће. . . броја им се није знало“. Главни командант „армије“ био је војвода Лакић Војводић, иначе Васојевић. Турци томе окупљању црногорске војске, истиче се код Гавра, нијесу придавали никакву важност.

Као без неке непосредне везе са тим, Вуковић мало затим износи како су одредили да од сваке чете из читаве црногорске војске одаберу по два добра војника. „Тако су се у мањем броју те чете скупљале у Подгорици, организоване се, војнички вјежбале“. Овдје би, дакле, морала бити ријеч о припремама за тај поход.

Када је на Јеловици било све спремно, војвода Гавро је отпутовао у Цариград, да би одатле пошао у Београд и обавијестио

Ристића. Међутим, преко руског конзулата, како каже, дошла му је депеша од Цетиња да се одмах врати натраг.

Покрет је прекинуо књаз Никола. Наситио се гледајући ту опасну игру, и на опомену Аустро-Угарске владе да ће на њега пасти сва одговорност, „учинио је своје рјешитељно veto“. У читавој ствари, иначе, каже војвода Гавро на почетку излагања, књаз Никола се није непосредно ангажовао, већ као издаље — „посматрао вратоломије“. Вуковић је о овоме писао под своје старе дане, последије много искустава, па те чете назива безглавим, кнеза Петра занесењаком, а читава покушај бесмисленим. Обустава експедиције, каже Гавро, кнеза Петра је до крајности огорчила. „То је био први сукоб између таста и зета, који је постепено уродио одвратношћу једног према другом“.⁶³

Свједочанство Милутина Бабовића, званог Телеграф, унеколико експлицира, допуњује и, по свој прилици, хронолошки приближно тачно одређује ова збивања о којима говори војвода Гавро Вуковић. Као повјереник српске владе, Телеграф јој је 1894. године поднио реферат о томе шта зна о припремању те карађорђевићевско-радикалске намјере: „1886. године живио сам на Полици код моје куће. Те године око *Мале Госпојине* (подвукао — Н. Р.) позвао ме је поп Захарије Поповић на Андријевицу...“ — тако почиње Милутин Телеграф. Нормално је да сјећање након 6 година, особито када се овако одговорно износи, не вара. У Андријевици су Телеграфа довели на састанак са „млађим братом Петра Карађорђевића“. Под условом најстрожег чувања тајне, рекли су му да у Подгорици има 6, а у Васојевићима 4 батаљона војске, која чека заповијест да крене ка српској граници, да се ту састане са српском војском, па да удари на Турску „да нас избави“ (дпрекограничне Васојевиће). Затим су га питали може ли се како та војска „кришом“ провести преко земљишта под Турском, и би ли се он примио да је проведе. „... Све сам им казао, да војска може проћи и да ћу је ја превести“. Потом су Телеграфу рекли да чека. Прави циљ тога похода Телеграфу, каже, тада није био познат. Али наставља: „Тога времена г. Гавро Вуковић бавио се у Земуну и тајно прелазео у Београд и браду фарбао“. Послије неколико реченица о другоме, Телеграф констатује да су Ристић и Вуковић „сву ову ствар руководили“. Телеграф још каже да је тога пута пренио неколико писама кнеза Петра Карађорђевића преко турске територије и предавао их некоме Јовану Масловарићу у Србији, „а коме их је он шиљао то неznam“. Затим, како је био курир кнеза Петра Карађорђевића за везу са његовим присталицама у Србији, све до 1889. године. Но када се са овог првог курирског пута вратио у

⁶³ Мемоари в. Г. Вуковића, исто.

Васојевиће, окупљена војска била се растурила.⁶⁴ Проистиче, прво, да су од Телеграфа крили прави циљ и смисао намјеразног похода, а затим — да му је Петар Карађорђевић поклонно толико повјерење да га користи као курира. Наравно, мора се имати у виду да је Телеграф сада желио да се што боље представи и препоручи српској влади, па је ради тога, врло вјероватно, и подешавао ову изјаву.

Према верзији војводе Симе Поповића, у јесен 1886. године вође радикала тражиле су од књаза Николе помоћ да обору краља Милана. Предложили су да 5—6 хиљада Црногораца упадне у Србију „допративши књаза Петра“. Вјеровали су да ће их у Србији дочекати раширених руку, устаће свако на оружје, без напора ће ући у Београд и оборити Обренсвиће. „... И доиста је спремана ова експедиција“, каже војвода Симо. Изабрано је и одређено 6.000 Црногораца за тај поход. „С њима би пошли сви српски емигранти, тј. радикали у Црној Гори“. За главног команданта одређен је војвода Марко Миљанов, а затим Марко Петровић и Ђуза Вукотић. У Подгорици приликом откривања споменика оцу књаза Николе великоме војводи Мирку, а то значи у октобру 1886. године, „био је код књаза ноћни састанак и договор свијех емиграната и главара одређенијех за тај поход“. Војвода Симо му није присуствовао, а књаз о томе са њим није ни говорио, „знајући да се ја с тијем не бих сагласио“. Тајну му је баш истих дана открио војвода Гавро Вуковић — „пошто бјеше попио ону још једну чашницу која дријеша језик“. Испричао му је све што је договорено за упад у Србију, а што је, уосталом, како каже, и од других био чуо. А као највећу тајну Гавро му је, каже Симо, оvdје повјерио да је ишао Јовану Ристићу у Београд и молио га да и он са либералима пристане уз њих. „Ристић му је на то одговорио“ — преноси војвода Симо што му је војвода Гавро рекао — „да га је краљ Милан доиста јако увриједио и показао му се неблагодарним, али да он не може погазити своју и своје партије ваздашњу оданост Обреновићима и да неће никада бити учесник у братском крвопролићу, а они нека раде шта хоће и како знају“.

Војвода Симо даље износи да му се та експедиција чинила немогућом, а познавајући књаза Николу, да он није ни мислио озбиљно да је изврши. Књаз је знао какве би опасне посљедице донијела повреда турске границе. Уосталом, војска краља Милана би без икакве сумње на тај упад одговорила ватром. Књаз Никола је, према војводи Симу, водио такву игру да би свога зе-

⁶⁴ АДСИП, ПП (политичко-просвјетно одјељење) ф. 8, к/24, година 1894, са стране: „1886. септембар — поход на Србију“. — Иначе није обиљежен датум. Милутин Телеграф, сада као човјек српске владе, ово је сигурно доставио на њен захтјев. На крају свога реферата он каже: „Никад нисам имао пред очима интересе кнеза Николе или Карађорђевића, но сам вазда радио и радићу док сам жив за интересе српске идеје, а то сам платио са 10 мјесеци тамнице на Цетињу“.

та увјерио како само за њега ради, а друго, да продубљавање њаза између радикала и краља убрза Миланов пад. „Зато се ова „тајна експедиција“ и спремала тако јавно да је о њој свак знао, па и краљ Милан је то и могао и морао знати“. Симова мишљење о немогућности експедиције, и да ће краљ Милан о томе дознати већ од самог Ристића, војвода Гавро је одбијао увјеравањем да је ствар свршена и успех сигуран. „... Он је (в. Гавро) био на челу тога заода, па му је годило, да тај велики догађај буде његова заслуга“ — каже в. Симо.⁶⁵

Ствар се занимљиво илуструје, па можда у сржи унеколико и разјашњава, једним каснијим разговором војводе Сима са књазом Николом о војводи Марку Миљанову. Књаз је том приликом говорио да не мрзи војводу Марка. За доказ је навео како му је давао команду над војском за поход у Србију. Војвода Симо је на то приметио: „Ви сте му је дали за то, да се можете бранити да о томе нисте знали, но да је махнити Марко го на своју руку чинио“. Љутећи се, књаз је војводи Симу одговорио: „С тобом се више не може говорити“.⁶⁶ У истоме смислу говориће и сам војвода Гавро Вуковић, када након абдикације краља Милана и побољшања српско-црногорских односа буде 1890. године у Београду поново разговарао са Јованом Ристићем. Тада му је књаз Никола наредио, каже војвода Гавро, да ствар прикаже као игру и да моли Ристића да то заборави.⁶⁷

Изложеним верзијама ваља додати и обраћање истакнутог радикала проте Милана Ђурића из Црне Горе већ 6. XII 1886. године „браћи и пријатељима“ у Србији. Прота Ђурић, иначе Ужичанин, имао је свакако значајну улогу у организовању тога несуђеног похода. Ту се најприје открива како је Јован Масловарић из општине градачке срећно утекао од „неправде тамошњих властодржаца“ и дошао у Црну Гору. Дакле, то је онај коме је Милутин Телеграф достављао писма кнеза Петра Карађорђевића. (Карактеристично је што српске власти нијесу ухватиле Телеграфа, већ је и даље за три године вршио курирску службу за кнеза Петра Карађорђевића, а послѣје затвора на Цетињу, отворено се ставио, што је већ показано, у службу српске владе). Прота Милан затим наставља: „Браћо! ја сам заиста био решен

⁶⁵ Мемоари в. Сима Поповића, исто, лист 192—195.

⁶⁶ Исто, ф. 137, св. III, лист 3.

⁶⁷ Мемоари в. Гавра Вуковића, исто, св. 9. „Моје три мисије“. — Сада војвода Гавро каже Ристићу: „Добро знам стриче (Гавров отац, тј. војвода Миљан Вуков, и Јован Ристић били су побратими). Кад сам долазио у Београд и саопштио вам да Карађорђевић организује извјестан број Црногораца да с њима преко Турске упадне у Србију и дигне буну против краља Милана. Комбинација се дуго припремала, док се је дошло до неке озбиљности. Међутим, мој Господар смијао се томе послу, а како су одношаји између Црне Горе и Србије били доведени до тешког опорчења, пуштао је нек се књаз Петар амузира. Кад је пак дошло до озбиљности, књаз Никола учинио је свој вето, организоване чете је разгнао, а главаре укорио, како су се усудили да се стављају ма коме у службу без његова одобрења и знања“.

са 200 одличне и добре браће Срба доћи Вама, да зулуму крај учинимо, да мило отачаство Србију од издајника ослободимо, да дамо могућност да народ слободно искаже коме поверава своју судбину и којим путем и са киме хоће да корача својој будућности. Али сила разних околности не даде ми да испуним вашу и моју жељу и да најсветији дуг отачаству одужимо“. Затим увјерава да то „предузеће“ није напуштено, већ због виших интереса Српства само одложено. Србија ће свакако бити ослобођена, а „грешник ће платити као вук кожом“. Прота Милан позива своје земљаке на буну против режима краља Милана, да не жале труда, имања и жртава за спас отаџбине од издајника који их води под барјак бечког ћесара, а то значи „противу наше браће, нашег живота и нашег историјског одредељења“. Најзад, прота Милан живо препоручује да се припремају, придобијају и организују људи у војсци и грађанству за одсудне догађаје, нека га о свему што за тај циљ треба обавјештавају по повјерљивој човјеку, а он ће га богато наградити, и томе сл.⁶⁸ Ријеч о „200 одличне браће Срба“ односи се свакако само на радикалске емигранте у Црној Гори, колико их је овамо отприлике свега било.⁶⁹ Патетично обраћање проте Ђурића својим земљацима потврђује да се нешто „озбиљно“ доиста спремало.

Основно и најмање што би се из изложеног могло констатовати јесте то да се септембра и октобра 1886. г. у Црној Гори у широком обиму припремао карађорђевићевско-радикалско-црногорски војно-политички подухват против режима краља Милана. Од свега највећу вјеру поклањамо свједочанству војводе Сима Поповића, како у погледу основних чињеница тако и у погледу опште оцјене да је књаз Никола тиме хтио да провозира, изазове и углавном нашкоди краљу Милану.

Ипак, има извјесних индиџија да су изгледи за практичан покушај поменутог похода имали неког стварнијег резона. То се садржи у могућности да би Турци под извјесним околностима могли толерисати прелазак црногорских чета преко Новопазарског санџака у Србију. На ову претпоставку наводи једна строго тајна депеша руског амбасадора у Цариграду Нелидова своје министру Гирсу крајем 1886. године. Као узгредно помињући јесенашњу намјеру за поход на Србију, Нелидов каже да је отприлике назад годину дана између султана и књаза Николе лично (значи, мимо Порте) закључен споразум по којем би се кња-

⁶⁸ Записи, XX, 1938, 163; ДМЦ, АО, бр. 39, датум назначен.

⁶⁹ М. Вацковић, Црна Гора при крају XIX вијека, Београд, 1895. — Из броја од 150 — 200 ових људи, писац ове брошуре помиње као најистакнутије: „прота Милан Ђурић, затим Теодосије Јањушевић, Павле Радозановић, Милија Лечић, Стеван Жулић, Пера Ђоковић, Владимир Лазаревић и други“. Жучно нападајући режим књаза Николе као посве антинародни, Вацковић даје и своју „верзију“ ових догађаја. Књаз Никола је тобоже хтио да подло изигра свога зета и да сам дође на српски пријесто. „Тајни упад“ у Србију спремао се приликом откривања споменика војводи Мирку, што је по Вацковићу било 1. I 1886. г. (!).

зу у извјесним условима дозволило да пребаци трупе преко отоманске територије на Србију, у циљу обарања краља Милана. Претпоставка за такву дозволу јесте стицај околности у којима би нова влада Србије и црногорска влада помогле Турску у њеном сукобу с Аустро-Угарском, на шта би се књаз Никола претходно обавезао султану. Према томе, књаз Никола се договорио са султаном да се евентуални тренутак за црногорску акцију преко Новопазарског санџака одабере по нахођењу султана. Нелидову се чини да је тај тренутак султан био одабрао послѣје уклањања Александра Батенберга с бугарског пријестолоа. Значи: септембар, октобар или новембар 1886. године, баш када су у Црној Гори вршене припреме у вези са тим. Али, каже даље Нелидов, након неколико дана султан је поручио књазу да су се околности измијениле, па треба чекати. Значи, султан није у начелу напустио гледиште да ситуација за такву акцију још може наступити, и да то за Турску може бити од користи. Султан је, проистиче, као згоду за такав подухват књазу Николе тренутно оцијенио појачану борбу између Русије и Аустро-Угарске за утицај у Бугарској послѣје пада Батенберга. Ако би се, тумачи Нелидов, превратом у Србији ситуација на Балкану још више компликовала, Турци би могли подстаћи побуну у Босни и Херцеговини против аустроугарске окупационе власти.⁷⁰ Ако је слични споразум, иако усмен, постигнут између књазу Николе и султана, онда се у припремању односног похода полазило од неких, макар условних, реалнијих претпоставки. Нелидов овога пута не сматра сасвим, као иначе, да усмени споразуми са Турцима најчешће не значе ништа. Међутим, Аргиропулу је поводом тога примијетио да плашљивост и бојажљивост турске политике јесу јемство да „платонски преговори“ између књазу и султана и нијесу имали другога смисла и карактера. За Турску је веома важно да обезбиједи границу са стране Црне Горе. За ову, пак, од животне је важности да у случају сукоба с Аустро-Угарском (подразумијева се: у савезу са Русијом) Турска остане неутрална.⁷¹ Порта је, међутим, у благој форми, али у ствари одлучно, упозорила црногорску владу да се окани евентуалне намјере да преко њене територије покуша војни упад у Србију.

У напријед коришћеном писму Нелидова упућеном Гирсу стоји да је српска влада чинила на Порти представке поводом војних припрема које су се у Црној Гори вршиле против Србије. О томе је Порта добила објашњење од свога дипломатског заступника на Цетињу Мунир-паше. По овоме, у интерпретацији Нелидова, заиста је било ријечи о једној експедицији из Црне Горе против Србије. Мислило се да најприје упадно неке оружане групе и да изазову устанак, па би услиједио упад регуларних

⁷⁰ ПР, прим. писма, 22. XII (3. I 1887. по новом) 1886, копија достављена Аргиропулу.

⁷¹ Исто, посл. писма, 2. II 1887. г.

батаљона. Послије тога, на српски пријесто, умјесто краља Милана, дошао би кнез Петар Карађорђевић. Поводом тога, Мунирпаша је књазу учинио „пријатељске представке“. Књаз је говорио да су то све злонамјерне клевете, нијесу чињене „никакве озбиљне“ припреме, а уосталом — зар је вјеровати да би у „дубокој јесени“ неко хтио извести војну акцију преко санџачких планина.⁷² Дакле, ипак, неке припреме су вршене, само што нијесу биле озбиљне. Црногорски посланик у Цариграду Бакић писао је министру Радоњићу 29. XI 1886. године како је Порта обавијештена да се у Црној Гори припрема неки поход на Србију преко Санџака, као и да неке силе криве турску владу за „учешће са Црногорцима“. Велики везир зато моли да се то достави књазу, иначе вјерује у његово пријатељство и нада се да до сличног покушаја неће доћи — „без сагласности са султаном“ (подвукао Н. Р.).⁷³ Министар Радоњић је преко Бакића поручио великом везиру да је књазу Николи од свега драже пријатељство са султаном и да „без његова знања“ он не би ништа предузео, а „трећа држава“ која је то доставила „лажава је“ и нека јој ништа не вјерују.⁷⁴ Порта је потом преко Бакића захвалила књазу Николи на његовим новим увјеравањима у пријатељство.⁷⁵

Сасвим је вјероватно да су султан и књаз Никола имали неки договор којим су претпоставили могућност ситуације у којој би Турска дозволила прелазак црногорских чета преко Санџака у Србију. Ријеч је заправо о усменом договору, који никога ни на шта унапријед није обвезивао. Његова претпоставка је само српско-турско-црногорски савез против Аустро-Угарске. Не би то, додуше, био једини случај да се у балканској политици на нешто такво помишљало. Какво-такво обећање султана у наведеном смислу могло је ипак да књаза Николу ослободи бар брига да ће због *самих* (подвукао — Н. Р.) припрема доћи до неког заопштравања односа с Турском. Нијесу ли и услед тога те припреме извођене само привидно тајно — свако је за њих могао знати, као што рече војвода Симо.

Српска влада схватила је ствар веома озбиљно. Њен посланик у Цариграду Стојан Новаковић разговарао је о томе с аустријским амбасадором. Барон Калиће рекао је Новаковићу да гласине о томе плану не могу издржати критику, невјероватне су, али ипак ваља предузети мјере предострожности ради сваке евентуалности. Новаковић је одвратио да су већ предузете одговарајуће мјере, два-три пута су упућиване строге заповијести војним командантима и цивилним властима да се држе опрезно и приправно. Војске на граници Санџака има довољно и способ-

⁷² Исто, Нелидов — Гирсу. — Ово Нелидов излаже на почетку писма (ф нота 70) да би у то јако посумњао када говори о наведеном усменом договору књаза Николе и султана.

⁷³ ДАЦ, МИД, ф. 18.

⁷⁴ Исто, 19. XII 1886, број 1013.

⁷⁵ Исто, депеша од 27. XII 1886.

на је да сваки непријатељски испад сузбије. Аустро-угарски амбасадор, наводи се овдје, учинио је демарш код Порте поводом тих гласина. Ускоро су га обавијестили да је Џевад-паша учинио одговарајуће кораке на Цетињу, да ће Турска евентуални покушај преласка преко њене територије одбити силом, па и сличне мјере од стране Аустро-Угарске и Србије потпомоћи. Црногорска влада одговорила је Џевад-паша да она на нешто слично никада није ни мислила озбиљно, да је то само провокација Аустро-Угарске („треће државе“) — да би помутила добре односе између Црне Горе и Турске. Тај одговор Новаковић карактерише као „типично црногорски“.⁷⁶ Накнадно, барон Калиће је, „потврдивши претходно, Стојану Новаковићу рекао још да „кнез Никола у своје говору турском министру резиденту на Цетињу није одрекао да се поход спрема, него је одрекао само да се спрема на Србију“. Ријечима „да су Аустријанци заједнички непријатељи и Турске и Црне Горе“ и да му само подмећу да спрема поход против Србије, књаз Никола, по тумачењу барона Калићеа, само маскира те припреме, а оне су стварно уперене противу Аустро-Угарске — за случај шире конфлаграције на Балкану или у Европи. Стојан Новаковић потпуно вјерује да је барон Калиће тачно пренио оно што је дознао на Порти о разговору књаза Николе са Џевад-пашом, и не сумња да је то што му је Прота саопштила тачна интерпретација поменутог разговора на Цетињу. Отуда Новаковић долази до претпоставке: Русија је вјероватно наговорила књаза да учини неки оружани испад у Херцеговину, а кад се на једном мјесту почне „дим дизати“, Руси ће имати повод за рат с Аустро-Угарском. Иначе је за Новаковића готово невјероватно да би књаз Никола нешто на своју руку предузео против Аустро-Угарске, јер то је сувише ризично и дјетињасто „и за такве политичаре какви су Црногорци.“⁷⁷ Из наведеног, међутим, види се да је читав рад из Црне Горе био усмјерен против краља Милана.

*

Читава ствар добија у смислу, иако не много и у разјашњавању чињеница, у свјетлу политичких разговора књаза Николе са једном групом српских радикала. Радикалски лидер Јован Баја долази је октобра 1886. године на Цетиње. Реферат о његовом разговору са књазом Николом, коме је присуствовао и кнез Петар Карађорђевић, поднијели су радикали руском посланику у Београду Персијанију. По казивању овога, књаз Никола је рекао да је у случају устанка у Србији спреман да пошаље у помоћ 3—4 хиљаде људи код вођством Марка Миљанова. Што се тиче новчаних средстава, рекао је књаз, може се рачунати не-

⁷⁶ АДСИП, ПО, ц/5, ф. 3, бр. 104, 19. XII 1886. г.

⁷⁷ Исто, Извјештај од 27. XII 1886. г., бр. 111.

само на њега него и на помоћ Русије. Књаз је при том, наводно савјетовао да се ни у ком случају не посеже на живот краља Милана, јер би то будућу династију и владу компромитовало. Нова династија, савјетовао је наводно књаз, „по повратку у Београд“ (значи Карађорђевићи) требало би да се клоњи сваке мржње према бившим политичким противницима. По повратку у Београд радикали су Ђаји повјерили да саопшти Персијанију о своме разговору са књазом Николом, и да се са њим споразумије о сарадњи и помоћи руске владе њиховом покрету. Примивши на знање излагање Ђаје, Персијани је затражио да му радикали доставе свој детаљнији програм, прије свега — какве су њихове намјере у погледу унутрашње политике и спољне оријентације након доласка на власт по свргавању краља Милана. Руски посланик на крају објашњава својој влади, да није сматрао могућним да одбије контакт са радикалима, јер му изгледа да се преврат озбиљно припрема, па не би ваљало да радикалски покрет измакне контроли руске владе.⁷⁸ Чињеница, дакле, да је књаз Никола могао обећати Ђаји да ће се добити новчана помоћ од Русије и да се Ђаја ради тога могао обратити Персијанију свакако указује да су се све све ствари развијале бар са знањем руске владе.

Из Персијанијеве интерпретације Ђајина реферата о разговорима на Цетињу посебно је карактеристично и значајно оно што се ту каже о држању Петра Карађорђевића на томе састанку. Кнез Петар је, наводно, рекао да у случају продора црногорских одреда у Србију, он не може да у томе походу учествује, „макар и под командом војводе Марка Миљанова“.⁷⁹ Могућно да је по сриједи тешко повријеђена сујета претендента на пријесто што се њему не даје врховна команда, иако ту војску треба да сачињавају углавном Црногорци. Међутим, руско министарство иностраних послова обавјештава 1. XI 1886. године Аргиропула о преписци између кнеза Петра и бившег српског митрополита Михаила, који је због сукоба са режимом краља Милана још 1881. године емигрирао у Русију. Кнез Петар је, према овоме, саопштио митрополиту Михаилу да „ако је“ у Србији све спремно на устанак, онда је он спреман да „сам“ тамо пође и стави се на чело покрета. Аргиропулу се оставља на лично увиђање да ли да саопшти кнезу Петру да је руској влади позната његова преписка са митрополитом Михаилом. Иначе, руска влада сваки покрет против постојећег поретка у Србији сада сматра „несвојерменим“ и да би само довело до „нежељених компликација“ на Балкану.⁸⁰

⁷⁸ ПР, Персијани — Гирсу, копија, 12. XII, 1886, бр. 53.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Исто, прим. писма.

Сигурно да је кнез Карађорђевић увијек претпостављао другачију тактику у борби за своја права. Он не жели да до њих дође помоћу туђих, макар и црногорских бајонета. Он жели да његов долазак на српски пријесто има печат слободно изражене воље народа Србије, то јест да то буде резултат чисто унутрашњег рјешавања главних питања унутрашње и спољне политике земље. О таквом његовом ставу свједочи и војвода Симо Поповић: „... и када ми је један пут кнез Петар говорио, да он у истину ништа не ради у Србији за себе, али како Милан ради, да он очекује свој долазак на српски пријесто, било му је сасвијем по вољи“.⁸¹ И заиста, колико се из ових извора може видјети, у читавоме овом раду најмање се примјећује активност самога кнеза Петра Карађорђевића.

Радикали су, међутим, израдили програм о непосредним циљевима што се тиче унутрашње политике и спољне оријентације Србије након извршења намјераваног преврата. Овај програм носи печат настојања Русије да у Србији осигура и учврсти свој утицај. Персијани је категорично тражио да се радикали унапријед изјасне, то јест да прецизирају, у каквим односима би будућа влада Србије била с Русијом. Он у томе смислу даје одређене препоруке,⁸² а оне се, у цјелини прихваћене и проширене садрже у писму Јована Ђаје књазу Николи од 11. децембра 1886. године. Најприје се предвиђа да се у Србији изврши династички преврат — тј. да се са пријестола свргне краљ Милан. Војска у земљи је „делимично“ припремљена, у неким мјестима може се рачунати на активну сарадњу старјешина, а у другим на пасивно држање. Када покрет почне, очекује се помоћ Црне Горе, како у људима тако и у новцу, сагласно обећању књаза Николе. Краљ Милан и његов син морају се заувјек одстранити од српског пријестола. Регентство ни у каквој форми неће бити допуштено. Узимајући у обзир расположење народа, најозбиљнији кандидат за српски пријесто јесте кнез Петар Карађорђевић. „Но“, обраћа се Ђаја књазу Николи, „ако по споразуму Вашег Височанства са Русијом избор падне на другог кандидата, који би допринео постизању српског ослобођења и уједињења, у таквом случају и тај кандидат може рачунати на симпатије народа“ (подвукао — Н. Р.). Мислило се, изгледа, на књаза Николу. Формалности избора новог владара обавиће Велика народна скупштина Србије. А све до њеног сазива, кандидат за пријесто уздржаће се од објављивања било какве прокламације. У унутрашњој политици обезбиједиће се учешће народа у „закондавним и државним пословима“. У овоме се види залогом „како успјешне заштите српских и словенских интереса од туђинског мијешања, тако и чврстине пријатељских односа према Русији.“

⁸¹ Мемоари, исто, лист 192.

⁸² ПР, прим. писма, Персијани — Аргирополу, 12. XII 1886, бр. 54, прилог бр. 53.

Устав се мора саобразити са споразумом између радикала и либерала закљученим на Цвијети ове, 1886. године. У српској цркви васпоставити канонски поредак, то јест да свргнути митрополит Михаило поново заузме своју катедру. Србија се има ослободити од садашње економске и финансијске зависности од Аустро-Угарске. Народу и народном представништву дати широко и пуно право одобравања и контроле свих државних прихода и расхода. Увести народну војску, која се неће моћи ни распустити ни редуцирати, нити јој се одузимати оружје. Темелј спољне политике биће чврсто пријатељство и ослонац на Русију, што ће као противтежа Аустро-Угарској осигурати спровођење овога програма.

Додуше, руски посланик је од радикала тражио да му доставе програм као углавном њихово изјашњавање о намјерама, не обећавајући ништа одређено. Руси овакако хоће да имају увид и да су у курсу евентуалне самосталне акције радикала. Стога Јован Ђаја има утисак да Русија не жели да Србија ступи у борбу „са иностраним утицајем док не буде решено бугарско питање“. Али ствар је припремљена и налази се у таквом стадију да је крајње пожељно знати вријеме када ће бити могућно приступити њеном остварењу. Зато сада Ђаја испред Радикалске партије моли књаза Николу да ово писмо достави руском цару, како би у овој ствари „било сачувано јединство деловања и одређеност циља“. У овоме потхвату, каже се на крају, „неопходно је одобрење као и морална и материјална подршка моћног покровитеља српског народа и читавог Словенства, са циљем да Српство спаси од садашње беде и управи срећнијим путем, не подвргавајући отаџбину опасности која јој грози од Аустро-Угарске“.⁸³

Очигледно, радикали су придавали велику озбиљност овим плановима. Књаз Никола их је, можда, био увјерио да ће им помоћи и да ће успјети да ангажује руску владу. Међутим, другачији утисак стиче се, како о ставу књаза Николе тако и о ставу руке владе према радикалским плановима, из реаговања Аргиропула на Ђајино писмо. Руски посланик, након разговора са књазом, каже да су недавни усмени и писмени контакти између овога и Ђаје карактеристични за односе између књаза и радикала уопште. У свим разговорима са Србима, Пашићем, Ђајом, протом Ђурићем, књаз Никола је, каже Аргиропуло, отворено иоказивао саосјећања и симпатије према њиховим идејама и тежњама, али се увијек уздржавао од „тврдох обећања“. Књаз је био дубоко узнемирен због режима краља Милана у Србији, жарко је желио преврат, али од ријечи и жеља до дјела је дале-

⁸³ Исто, Јован Ђаја — књазу Николи, датум назначен. — Писмо је превод на руски језик са оригинала што су га радикали доставили Персијанију. До руског посланства на Цетињу дошло је преко руске амбасаде у Бечу.

ко. Јер књаз јако сумња да у Србији постоји стварно, широко расположење и спремност за устанак против режима. О овим увјеравањима књаза Николе Аргиропуло каже да су „искрена како изгледа“. Најзад је књаз „поново потврдио ранија обећања да сам неће ништа предузимати што није у складу са вољом Императорске владе“.⁸⁴

Али министар Гирс је другачијег увјерења. На основу једне депеше Персијанија из Београда, он налази суштинску противурјечност између ријечи књаза Николе и дјела која су се изразила кроз контакте између њега и Ђаје. Из овога Гирс претпоставља да књаз није увјерен у чврстину европског мира, па сматра корисним да подржава и подстиче дух српске опозиције, да би у критичном тренутку имао могућности да се користи њеном сарадњом. Руски министар ваљда подразумева да књаз Никола има у виду текућу борбу између Русије и Аустро-Угарске око превласти у Бугарској, и да се из тога може изродити ратни сукоб. Но Гирс, усталом, изражава вјеру да ће се књаз и свога пута показати разборитим, о чему је већ дао толико доказа „упркос своје плаховитости“, да неће изазвати „пријевремене компликације“, које би лако могле изазвати спољашње мијешање и тако Црну Гору изврнути озбиљној опасности. Стога се књазу не мора давати да схвати како његова увјеравања не одговарају руским извјештајима из Београда. Књазу ће Аргиропуло пренијети да се императорска влада са истинским задовољством убиједила у књажеву одлучност да не предузима ништа што не би одобравао цар, и да ће се књаз, као и раније, користити својим утицајем у смислу уздржавања како кнеза Карађорђевића тако и српских радикала од *несвојевремених* (подвукао Н. Р.) покушаја. На крају се књаз Никола обавјештава да је руска влада, „брињући се о чувању мира на Истоку“, поново поручила своје министру резиденту у Београду да на тражење представника радикала одговори да их руска влада не може подржати и да они „ни под каквим видом“ не могу рачунати на њену сарадњу.⁸⁵ Као свођење читаве ствари на реалну мјеру дјелује оцјена Аргиропула у одговору на горње Гирсово писмо: „За програм изложен у писму професора Ђаје усуђујем се претпоставити, да господин Пашић, Ђаја и други српски незадовољници који одржавају односе са партијом Петра Карађорђевића и понекад су били у непосредним односима са књазом Николом, уљуљкују се илузијама, што је у њиховом положају нормално, те су себи преувеличали значење ријечи и обећања од стране књаза, ако су таква и била дата.“⁸⁶

Послије свега треба, чини се, нагласити, да се наведено збивало у доба када се између Русије и Аустро-Угарске водила

⁸⁴ ПР, посл. писма, Аргиропуло — Гирсу, 28. XII 1886. г.

⁸⁵ ПР, Гирсо — Аргиропуло, 11. I 1887. г.

⁸⁶ Исто, посл. писма, 2. II 1887. г.

жестока дипломатска борба око превласти у Бугарској након пада Александра Батемберга. Студа утисак да је Русија намјерно дозволила и скупљање чета и рад и договарања радикала и карађорђевићеваца са књазом Николом, па све то на неки начин и охрабривала. Била би то опомена Бечу, да у случају крајњег заштравања око Бугарске Руси имају у рукама реално средство да овладају ситуацијом у Србији. Исто тако то је значило упозорење Аустро-Угарској да је њен наизглед апсолутни утицај у Србији преко режима краља Милана у ствари нестабилан и несигуран. Свакако, руски посланик у Београду Персијани није ступио у контакт са радикалима на своју руку, већ по одобрењу, односно налогу своје владе. Што је руска влада у јануару 1887. године одлучно прекинула даље разговоре о „походу“ на Србију: оцјењујући то као „несвојевремено“, то је најприје због опомена Аустро-Угарске и Порте, а ствар је већ толико била извикана да се даљим сличним дјеловањем могао компромитовати највише књаз Никола, а самим тим и руска влада. Други моменат, иначе, који је погодовао да се та „тајна“ експедиција припрема тако јавно јесте поменути, врло вјеројатни, тајни усмени договор између књаза Николе и султана.

Радикалска група која се на показани начин заносила да ће са кнезом Карађорђевићем и уз помоћ књаза Николе и Русије доћи на власт у Србији, у свој унутрашњи програм укључује, чини се, доста реалне политичке претпоставке и намјере. Окосница тога програма изгледа тачка која долазак на власт и даљу унутрашњу и спољну политику Србије везује за испуњење споразума између радикала и либерала постигнутог на Цвијети 1886. године. У том споразуму наглашена је потреба промјене устава и побољшања односа с Русијом. Радикали су на тај споразум пристали, пошто су од вође либерала Јована Ристића добили чврсте гаранције да он неће улазити у владу без њих. Пошто је прављен легално, у том програму није се, разумљиво, постављало питање династије.⁸⁷ Могућност унутрашње промјене логично се претпостављала и под владавином краља Милана, мада би у суштини била уперена против ње. У програму, што га је Таја доставио књазу Николи, захтјев за рушење краља Милана био је први предуслов. Али радикали и у овом случају подразаумијевају подјелу власти с либералима.

Према томе, питање династије јесте више симбол, спољно обиљежје власти, а суштина је у међупартијској нагодби и политичком правцу који се том нагодбом одређује. Јасно, намјесто аустрофилоког Милана, доћи ће проруски оријентисани Карађорђевић, уз то зет књаза Николе. Али сама династија није снага која води, него мање-више етикета којом ће се позардити и дати нови изглед суштинској промјени коју су извеле друге снаге. Радикали ће долазити на власт и без кнеза Петра Карађорђеви-

⁸⁷ Видјети: Сл. Јовановић, Влада Милана Обреновића, III 239—340.

ћа, али овај неће моћи да се устолочи на пријестолу Србије без радикала. Знао је, наравно, књаз Петар да радикали своју политику само тактички, и то не увијек, нити искључиво, везују за његове династичке претензије. Он је добро рекао војводи Симу да за њега ради краљ Милан. Отуда потиче, чини се, она прилична уздржљивост и колебљивост кнеза Петра према раду радикала из Црне Горе ових година уопште. Он као да избјегава да се много ангажује у сарадњи са радикалима, али и не може да сасвим раскине, јер је само њихов успјех у борби против краља Милана услов и претпоставка остварења његове претензије на српски пријесто. Из прогласа кнеза Петра 1885. године својим земљацима видјело се да се он у својим претензијама руководи извјесним општим морално-политичким начелима. Кнез Петар се поставља на неки начин натпартијски. У томе се прилично одражава чињеница, а вјероватно и његово сазнање, да он сам као претендент, макар са таквим именом и поријеклом, не представља фактор способан да самостално поведе борбу за пријесто. Само велике грешке Обреновића, интерес и расположење народа Србије, изражавани прије свега кроз борбу радикала, довешће кнеза Карађорђевића на пријесто Србије. Књаз Никола и Црна Гора неће у томе имати никаквог удјела.

*

Поред свега реченог, ни даље нијесу престајали гласови о спремању похода из Црне Горе на Србију. Тако се у српском посланству у Бечу чуло, наводно из извора руске тајне службе, да се у Црној Гори нешто спрема против Србије за 1. фебруар 1887. године, али да су у Србији предузели потребне мјере како би спремно дочекали сваки оружани удар из правца Новопазарског санџака.⁸⁸ С друге стране, посланик Србије у Букурешту Рајовић јавља својој влади да је прото Ђурић био у Цариграду и вратио се у Црну Гору: „... Он ће бити вођа оне бунтовничке хорде која ће имати у прољеће да упадне у Србију“. Мада су бојазни Порте поводом могућности таквог испада из Црне Горе преко њене територије већ једном, видјело се, ликвидирани, у Цариграду као да и даље зазиру. 10. априла 1887. године, Бакић јавља да је Турска у посљедње вријеме прикупила знатне контингенте војске у Новопазарском санџаку, али му није познато с којом намјером. Једна је верзија да је та војска концентрисана на „захтјев Аустро-Угарске и Србије против Црне Горе“, која је обратила пажњу на себе својим наоружавањем и „познатим гласовима о преласку црногорских чета у Србију“. Друго је да то Турска чини због Аустро-Угарске, да ова „не изазове какви беспоредак“. Јер, наводи се овдје, Аустро-Угарска је у ово вријеме појачала агитацију

⁸⁸ АДСИП, ПО, ш/2, М. Божићевић, Беч — Мин. ин. дела, 21. I 1887. г.

(против кога ?) у Новопазарском санџаку.⁸⁹ Ипак, мора се примијетити да је црногорски дипломата прилично лаковјеран на разне гласине.

*

О расположењу краља Милана и уопште владајућих кругова у Србији према књазу Николи и црногорској влади има се обавјештења из Цариграда из почетка 1887. године. Бакић, наиме, преноси Цетињу доставе од свога повјереника Петра Узелца, који је управо био дошао из Србије. Црногорски посланик је са Узелцем радио не питајући се није ли он и (или, у ствари, само) агент краља Милана, или још чији. На сваки начин те доставе овдје су од извјесног интереса. Прије свега, у њима се одражава јака бојазан у владиним круговима Србије од политике црногорске владе. Ова бојазан, као да поприма карактер сталног стања духова у свима мислима краља Милана и његове околине, колико се то тиче њихових односа према књазу Николи, Карађорђевићима и радикалским емигрантима. Тако, причао је Узелац, у Београду се „јако боје“ црногорских чета, па су на граници према Санџаку истурили војску под командом официра оданих краљу Милану. Ово се подудара са напријед наведеном констатацијом у извјештају српског посланика Божићевића из Беча. У Београду, преноси Бакић даље извјештај Узелца, нарочито зазиру од рада Петра Карађорђевића и прете Милана Ђурића. Зато се краљ Милан сада наводно стара да би се некако помирио с Русијом — једно из разлога да би неутралисао негативно расположење већине народа према режиму, а друго да га Русија у случају рата и побједе над Аустро-Угарском не би одгурнула.⁹⁰ Да ли су овако нешто у Београду рекли или не — не може се знати; али је сигурно да краљ Милан у тој ситуацији свој опстанак на пријестолу није могао везивати за потпору руске владе. У другој пак извјештају Бакићу, Узелац је говорио о својој тајној ноћној посјети краљу Милану. О односима са књазом Николом и Црном Гором краљ Милан се том приликом наводно овако изражавао: „Па зар је моја кривица што овакви одношаји између нас постоје? Није ли срамота да се ми два српска владара још никако не састасмо и не упознасмо. Ја сам краљ па ми је немогуће да први к њему пођем“. Затим се краљ Милан јадао како га сви околу мрзе и увијек за нешто окривљују. То су Срби „аустријски“, Русија која ради на његову штету а у корист Црне Горе мада је он увијек био „за правичне односе“ са њом, и други. Потом су се, према Узелцу, и Гарашанин, Мијатовић и Кујунџић непријатељски изражавали о црногорској политици: књаз Никола је виновник што су односи између Црне Горе и Србије такви, он хоће да шаље чете у Србију у циљу преврата,

⁸⁹ ДАЦ, МИД, ф. 19, Бакић — мин. Вуковићу.

⁹⁰ Исто, извј. Бакића од 12. I 1887. г.

између њега и Петра Карађорђевића постоји „тајни уговор“ уперен против краља Милана који је одобрила Русија, и слично. Значајно звучи што је, ако је то тачно, Гарашанин рекао да су постојећи тијесни односи између Аустро-Угарске и Србије диктирани текућом политичком потребом и нуждом, али се Србија не одриче сопствених интереса и националних тежњи. Узелац је, преноси се даље, посјетио Јована Ристића и радикала Саву Грујића. Обојица су политичке прилике у Србији представљали сасвим црно. У народу је велико незадовољство против режима. Краљ и народњаци јако се плаше црногорских чета, јер држе да би им се народ придружио. „Ако је истина што се прича о тим четама“ — коментар је, наводно, Ристића — „то је добро, јер бисмо тако одмах свршили са овим жалосним стањем“. Иначе би се терор режима над народом могао продужити годину до двије — закључује Ристић.⁹¹ Иако Бакићев извјештач Узелац као повјереник црногорске владе дјелује некако непоуздано, ни то не мора да значи да он није тачно интерпретирао што су му политички људи у Србији саопштили. Те доставе управо звуче као мање или више вјерне интерпретације тих саопштења и разговора. Помирљиве ријечи краља Милана, који се услед своје тако неуспјешне политике посљедњих година осјећао изолованим, дјелују као снисходљив тактички потрез према књазу Николи, човјеку кога Милан толико мрзи приписујући му и знатан дио кривице што је тога положаја допао. Јован Ристић могао је и смио да изнесе мишљење о томе колико још може да потраје такво политичко стање у Србији. Веома је могућно да су саговорници цитирано говорили Узелцу као директне поруке Цетињу, то јест да су му се једноставно обраћали као „агенту“ црногорске владе. Ако је тако, остаје само питање: Шта је Узелац у Београду говорио о књазу Николи и његовој политици? У овом случају, краљу Милану било је сасвим с руке да искаже оне помирљиве ријечи, а Гарашанину и другима да опомену због гласина о упаду црногорских чета. Противници који су били сити дотадашњег режима краља Милана имали су разлога да књаза Николу подстичу на евентуалну авантуру.

*

Положај краља Милана у Србији погоршавао се прије свега због многих унутрашњих разлога. Дошао је крај влади народњака на челу са Милутином Гарашанином, и 1. јула 1887. год., владу је образовао Јован Ристић. То је био коалициони кабинет либерала и радикала. У овој ситуацији требало је очекивати да престану све карађорђевићевске или књаз Николине агитације против режима у Србији. Међутим, августа 1887. године Аргиропуло је јављао о жалби Ристића представницима Русије и Ау-

⁹¹ Исто, извј. од 29. I 1887., ф. 19.

стро-Угарске у Београду на књаза Николу, што „појачава“ агитацију против режима у Србији. Аргиропуло најприје са иједом констатује како је Ристићева жалба аустријском посланику у Београду била садржајнија и одређенија од оне упућене њему. Те жалбе достављене су књазу Николи преко аустријског посланика Милинковића. Према њима, црногорска влада врши агитацију против српске владе углавном у јужним крајевима Србије. Како српска влада нема свога дипломатског заступника на Цетињу, прибјегло се посредовању бечког кабинета, да би се учинио притисак на књаза Николу. Такав корак Ристића произвео је на Цетињу, каже Аргиропуло, веома мучан утисак. Књаз је намјеравао да се баш преко аустријског посланика поводом тога геста веома оштро изрази, али га је уздржао руски посланик. Аргиропуло тврди да су та окривљавања потпуно неоснована, а уздржао је књаза од оштрог одговора да се тиме не би изазвао обрнут утисак — да је истина оно што му Ристић импутира. Књаз је ипак одговорио преко Милинковића, али ублаженим изразима. Овдје се тај одговор не наводи. Књаз Никола је потом рекао Аргирополу, како је спреман да у циљу помирења са српском владом пошаље у Београд свога министра иностраних дјела Гавра Вуковића, који је иначе посљедњих година имао прилике да се види с Ристићем. „Он ће се са њим објаснити и постарати да разбједе све неспоразуме“, препоручивао је књаз. Ако се сјетимо да је књаз тек прије двије године слао Вуковића Ристићу, у вези са познатим комплотирањем против краља Милана, ово може да значи уцјену — пријетњу индискрецијом. Истина, положај краља Милана сада је био толико слаб — јасно се осјећао крај његове владавине — да то Ристићу не би нарочито нашкодило. Аргиропуло је књажев предлог оцијенио као незгодан и без стварне сврхе: „Ствар је у томе да је потребна већа искреност између двије државе српског племена уопште, и сваки преговори без те искренности били би осуђени на пропаст и само од штете“. Руски посланик на крају закључује да Ристић за преговоре о општем измирењу влада и династија Србије и Црне Горе нема довољно тла под ногама, јер је за посљедње три године у великој мјери улазио у разне политичке игре са свим српским партијама, па и династичком опозицијом. Такви преговори са Ристићем имали би смисла само под условом да књаз Никола удаљи из Црне Горе кнеза Петра Карађорђевића и да прекине сваки однос са људима „који с правом у њему“ (књазу) „гледају најистакнутијег представника српства“.⁹² Директно речено, док је год у Србији на пријестолу краљ Милан, без обзира на то какве се партијске коалиције смјењивале на челу владе, не може бити ни говора о добрим односима између династија и влада Србије и Црне Горе. Што се тиче црногорске „агитације“, што би ваљда значило карађорђевићевске политичке дјелатности, од прољећа 1887. го-

⁹² ЛР, посл. писма, 23. VIII 1887. г.

дине није се у овим изворима наишло ни на какав други траг који би потврђивао поменути Ристићев приговор. Тешко је прихватити да је тога уопште у иоле озбиљнијем смислу тада и било, пошто је кнез Петар, усљед унутрашњеполитичких промјена у Србији, у ствари већ био остао без радикалске потпоре.

*

Крајем 1887. године у Србији је пала Ристићева „савезна“ влада. Дошао је умјесто ње радикалски кабинет, на челу са Савом Грујићем. Међутим, у владу нијесу ушли радикали као Јован Ђаја, који се сматрао карађорђевићевцем ни Никола Пашић, који још није био ни помилован. Ипак је могућност, и уопште резон, за даљу каракорђевићевску пропаганду, и са тим у вези за интриге против краља Милана, био готово искључен. Тако као фарса дјелује што Стојан Новаковић јавља из Цариграда како је „сазнао о чети црногорској... да тумара по Сандаку с намјером да упадне у Србију“. Потом му је, каже, лично велики везир саопштио да је та чета по његовој наредби разбијена, седморица Црногораца су ухваћена а остали су побјегли у шуму.⁹³ По налогу своје владе Новаковић је молио великог везира да га извјести с каквим су циљем ти Црногорци жељели да дођу у Србију.⁹⁴ Велики везир, након прилично времена, одговорио је да не зна, али ће се распитати код мјесних власти и одговорити му.⁹⁵ Даље се није наишло на разјашњење у вези с овим. А у међувремену Новаковић доставља други „глас“ који се шири у Цариграду, да су почетком маја 1888. године „хашшеници у Црној Гори побјегли са неког острва и упутили се према Србији“ (!). На Порти ово нијесу могли потврдити. Енглески амбасадор се поводом тога изражавао да то могу бити руске провокације.⁹⁶ Не види се, дакле, тдје је тим гласинама прави извор. Иначе, о оваквим стварима уопште најмање говоре црногорски извори.

На другој страни сами краљ Милан извјештаван је с аустријске стране у априлу и мају о неким четама које је Русија спремала да убаци у Србију једновремено из Црне Горе и из Бугарске. То је имало да буде у мају 1888. године. Нагађало се да је циљ тих чета да изазову општи устанак, или да једним препадом оборе краља Милана. При том треба имати у виду да је радикалска влада Саве Грујића управо била пала. Нову чиновничку владу образовао је Никола Христић. Краљ Милан је поводом гласина о упаду чета хтио да ухапси бивше радикалске ministre и да потражи доказе о њиховим велеиздајничким намерама. „Никола Христић није хтео да затвара радикалске ми-

⁹³ АДСИП, ПО, ф. 6, ц/4, депеша Ст. Новаковића — мин. ин. дела, 10. III 1888, бр. 91.

⁹⁴ Исто, Мин. ин. дела — Ст. Новаковићу, 21. III 1888. г.

⁹⁵ Исто, извј. од 31. V 1888, бр. 451.

⁹⁶ Ст. Новаковић — Мин. ин. дела, 20. V 1888. г.

нистре на основу голих претпоставки краља Милана⁹⁷. Готово је сигурно да су то биле само гласине, провокације, потекле од непријатеља краља Милана, највјероватније од руске владе, кнеза Карађорђевића и књаза Николе. Циљ им је могао бити да се краљ Милан што више раздражује и подстиче на непромишљене поступке, и да се тако убрза његов пад.

*

Крај владавине краља Милана обиљежава се великим скандалом развода његова брака са краљицом Наталијом и великим гестом давања земљи новог, веома демократског устава. Тај устав је прије свега значао огроман политички уступак Радикалној странци, као цијену за одржавање на пријестолу династије Обреновића.

Пошто је краљ Милан октобра 1888. године објавио прокламацију о сазивању уставотворне скупштине, кнез Петар Карађорђевић је на Цетињу изнио намјеру да нешто предузме у циљу свога доласка на српски пријесто. Прије свега, руски посланик у Црној Гори Аргиропуло примјешљивао је у јесен ове године да на Цетиње долазе „поједине личности“ из Србије, присталице кнеза Карађорђевића, и да се са њиме састају. Аргиропуло је налазио за потребно да избјегава сваки додир са њима. Исто тако, књазу Николи је напоменуо да руска влада ни на који начин не подржава никакав „револуционарни“ опозициони покрет у Србији, као и да је руски посланик у Београду упозорио радикале на такав став Русије и савјетовао им да буду крајње опрезни. Додуше, признаје Аргиропуло, књаз Никола не може да спутава кнеза Петра да не ради на остварењу својих права. Али док је кнез Петар на Цетињу, књаз може да га држи по страни догађаја у Србији и да слуша савјете руске владе.

Кнез Петар Карађорђевић, наравно, није могао, па ни хтио, да из Цетиња ишта предузме без одобрења Русије, односно књаза Николе. Зато је дошао код Аргиропула и изложио му своју намјеру. Према овоме, кнез Петар је одлучио да пошаље једног свог повјереника у Беч, да се овај у име његово ту посавјетује са својим присталицама, који треба да дођу из разних крајева Србије, о томе колико је садашњи тренутак повољан за дизање устанка у Србији ради свргавања Обреновића и доласка Карађорђевића на пријесто. Тим састанком руководиће прота Милан Ђурић, који је већ отпутовао у Беч. По прилици, слањем проте Ђурића жељело се да се ствар колико се може прејудицира. Иза тога би, ако Руси одобре, пошло и то „повјерљиво лице“. Ако би добио повољну оцјену услова и могућности за устанак, кнез Петар ће, преноси даље Аргиропуло, сам поћи у Србију да се стави на чело покрета, збаци краља Милана и заузме пријесто. За ово

⁹⁷ Сл. Јовановић, Влада Милана Обреновића, III, 424—425.

он не тражи никакву новчану или материјалну помоћ. Једино, да би се дефинитивно одлучио на потхват, кнезу Петру је неопходно да зна може ли рачунати на политичку подршку руске владе, или да га она због тога бар неће осудити. Бираним изразима, али одлучно, изражавајући симпатије цара и руске владе према дому Карађорђевића, а посебно према кнезу Петру, Аргиропуло је искључивао сваку могућност да га Русија подржи. Изјавио је да је сигуран да би такав покушај кнеза Петра изазвао незадовољство руске владе, а „пуну осуду“ ако би се могло тумачити да би ту икаквог учешћа имала и Црна Гора. Затим је упозоравао кнеза Петра да прота Милан може доставити обавјештења и препоруке које су резултат страсти, а не реално процијењене ситуације. Треба бити веома опрезан, иначе би се ризиковало да се заувјек упропасти читава ствар права династије Карађорђевића. А основни разлог руског неодобравања јесте тај, што би се могле изазвати тешке политичке компликације на Балкану. Разумјевши, изгледа, да се руски дипломата највише плаши за сигурност Црне Горе због евентуалних догађаја, кнез Петар је потом истакао да у томе ни на који начин неће учествовати Црна Гора, да он „са собом неће имати ни једнога Црногорца“. Кнез Петар сматра да му садашње прилике у Србији не дозвољавају да буде пасиван, јер би се то схватило да се помирио са дотадашњим положајем и одрекао се сваког легитимног права. На крају је кнез Петар истакао Аргиропулу да је горња обавјештења дао приватно, с тим да их руски посланик може употребити по своје нахођењу. Аргиропуло је о свему понио неодређени утисак: или је одлука кнеза Петра неопозива, без обзира на став руске владе, или је тражио начина да сазна мишљење ове владе, па да онда види може ли што предузети.⁹⁸

На сваки начин, Аргиропуло је ствар схватио озбиљно, па је поводом тога разговарао са књазом Николом, а потом поново са кнезом Петром. Књаз Никола је одавао утисак да је већ знао о наведеном плану кнеза Петра. Књаз је категорично изјавио да се једнако држи ријечи коју је дао императору поводом удаје кнегиње Зорке за кнеза Петра, тј. да неће подстицати претендентска стремљења свога зета. А ако би Петар у томе смислу нешто предузео супротно књажевој вољи и савјетима, овај не би презао да га удаљи из Црне Горе, „не искључив ни његову жену а моју кћер... Природним руководством у спољној политици мени служе упутства из Русије“, истакао је књаз Никола. О готовости кнеза Петра да изврши што је изјавио да намјерава, књаз Никола каже да је то више привидно него стварно. Он је сада у стању нервне напетости, пробдио је низ ноћи уз главу болеснога брата Ђорђа, раздражен развојем и догађајима у Србији подао се тренутним утисцима и емоцијама. Аргиропуло је прихватио мишљење књаза Николе и убиједио се да се он према

⁹⁸ ПР, Аргиропуло — Гирсу, 28. X 1888. г.

кнезу Петру односи „потпуно као и Русија“. Тренутак за кнеза Петра није повољан; промјена је у Србији, додуше, могућна, али неће довести до уклањања Обреновића — тако углавном оцјењује Аргиропуло. Због тога је он савјетовао кнезу Петру, да своје намјере „одложи до неодређене будућности“. Резултат овога разговора био је да је кнез Петар обећао — „први пут“ --- да у Србији неће предузимати ништа, „све док не би сама Скупштина затражила удаљење краља Милана“. А сјутрадан му је, каже Аргиропуло, кнез Петар поново рекао: „Будите спокојни, ни за јоту нећу одступити од мога обећања“.⁹⁹ Колико је кнез Петар у реченоме смислу стварно радио, ко су људи који су имали да се окупе у Бечу и томе слично — не може се ништа знати мимо већ наведеног. Али је најважније да га руска и црногорска влада нијесу хтјеле подржати. Главни услов и претпоставка за долазак кнеза Петра Карађорђевића на српки пријесто биће способност Србије да поведе одлучну борбу за економску и политичку еманципацију од Аустро-Угарске. У стратегији Радикалне странке то је један од основних циљева. Али ова странка по својој текућем политичком дјеловању у суштини као да и не поставља питање династија. Радикали и карађорђевићи ће се срести када Обреновићи себе одвећ компромитују, то јест када буду сазрели услови да Србија поведе једну широку, унутар демократску а споља националноослободилачку политику.

*

Србија још није била у моћи да напусти ослонац на Аустро-Угарску. То је било у основи посљедњег значајног спољнополитичког акта краља Милана: продужен је рок тајне конвенције до 1. јануара 1895. године, тј. до пунољетства краља Александра. Томе ни Јован Ристић није био противан. Али су на захтјев краља Милана и Ристића претходно допуњене неке одредбе те конвенције. Иако се аустро-угарска влада томе опирала, сада је члан II конвенције једним додатним протоколом протумачен тако да је Аустро-Угарска дужна да спријечи „свима средствима, па чак и оружаном руком сваки непријатељски упад који би био управљен из Црне Горе против Србије и њене краљевске династије преко земљишта стављеног под управу цесарске и краљевске власти“. Очигледно, мисли се на чете које би се из Црне Горе преко Босне и Херцеговине евентуално пребацивале у Србију. Али како су се црногорске чете могле убацити у Србију и преко Новопазарског санџака, то је у тумачењу другог члана речено још и да ће Аустро-Угарска настојати код Порте да и она „заузме слично држање према црногорским упадима управљеним

⁹⁹ Исто, посл. писма, допуна предњег извјештаја, 5. XI 1888. г.

против Србије и династије Обреновића¹⁰⁰. Било је још неких допуна тајне конвенције, али то овдје није од интереса. Речена допуна тајне конвенције најбоље показује колико је краљ Милан озбиљно схватао могућност и плашио се упада црногорских чета у Србију. Као што се видјело, тим упадима пријетило се режиму краља Милана већ више година узастопно. Свакако је и то допринијело његовом паду са српског пријестола.

*

22. фебруара 1889. године (по новом) краљ Милан је абдицирао. Образовано је краљевско намјесништво, у коме је главну улогу имао Јован Ристић. У Црној Гори абдикација је формално гледана као чисто унутрашња ствар Србије. Задовољство у кругу књаза Николе ипак се није скривало. Незадовољан је био, наравно, кнез Петар Карађорђевић. Његове претендентске позиције ослабљене су и одложене у недоглед. Односи између књаза Николе и кнеза Петра — таста и зета — од сада све више хладне.

Одступање краља Милана са пријестола управо је само собом условило извјесно побољшање односа између Србије и Црне Горе. А до битнијег побољшања тих односа долази у другој половини 1889. године. Те неродне године у Црној Гори, на молбу црногорске владе, српска влада је примила и населила у топличком округу неколико хиљада сиромашних црногорских породица.¹⁰¹ Црна Гора је изражавала братску благодарност Србији, манифестовала се дубока узајамност осјећања и интереса народа обију земаља.

Послије насељавања Црногораца у Србији, књаз Никола је почетком 1890. године послао војводу Гавра Вуковића у Београд, да се захвали намјесништву и српској влади на томе великом гесту помоћи Црној Гори. Вуковић је, о чему пише у својим мемоарима, водио у Београду и политичке разговоре. Предстојала је сарадња Србије и Црне Горе у национално-политичком раду међу Србима под Турском — на Косову и Метохији и у Новопазарском санијаку. Црногорска влада није могла изостати од тога посла, па је пристала на услов намјесништва — да у будуће ускрати кнезу Петру Карађорђевићу сваку могућност политичког рада из Црне Горе против династије Обреновића. Послије овога књаз Никола је забранио и онемогућио кнезу Петру да из Црне Горе шаље агитаторе у Србију.¹⁰² То је био усмени договор из-

¹⁰⁰ Сл. Јовановић, Влада Милана Обреновића, III, 488—489; Васа Чубриловић и Владимир Ђоровић, Србија 1858—1903, 149. — По првобитној редакцији члана 2. Тајне конвенције, Аустро-Угарска се обавезивала да неће тријети на овоме земљишту никакве смутње против Србије. Оваква уопштена обавеза није задовољавала краља Милана, па је сада проширена и прецизирана.

¹⁰¹ Видјети: др Ђоко Пејовић, исто дјело, 413—424.

¹⁰² Војвода Гавро Вуковић, Мемоари, ф. 2, „Карађорђевићи у Црној Гори“.

међу српске и црногорске владе. Заједничку акцију диктирали су заједнички циљеви, али и бојазан сваке стране да се она друга самосталном акцијом не користи на њену штету.¹⁰³

*

Кнез Петар Карађорђевић са својим претензијама на српски пријесто био је, дакле, жртва те нагодбе књаза Николе и намјесништва. Он је на то, како наводи Гавро Вуковић, огрочено реаговао: „Сад пак знам зашто ми је лукави књаз Никола дао кћер, то је његова макијавелска политика, да ме привеже при себе, па да ме његовим подлим мјерама неутралише и учини немоћним, да не могу предузимати ништа против Обреновића, већ да он прошири своје агитације у своју корист“. Вуковић даље каже да се на сличне примједбе, грдње, па и псовке кнеза Карађорђевића, књаз Никола чинио невјешт — „једнако обасипајући свога зета љубазним фразама и опхођењем као да су у најбољим одношајима били“. То је кнеза Петра још више раздраживало на књаза Николу.¹⁰⁴ Гаврово казивање добро се допуњује и потврђује свједочанством војводе Сима Поповића. Према овоме, у прво вријеме, пошто се кнез Петар оженио и настанио на Цетињу, књаз Никола му је указивао велику љубав као зету и све почести као кнезу. Допније, књаз му је (не наводи се зашто) мало по мало ускраћивао љубав и пажњу. „То смо сви опажали а књаз Петар је први и најјаче то осјетио, но се дуго савлађивао“.¹⁰⁵ Према томе, даљи боравак кнеза Петра Карађорђевића у Црној Гори као претендента на српски пријесто готово је изгубио сваку сврху.

Ускоро се кида и главна породична спона која је кнеза Петра везивала за Цетиње. 4. марта (16. по новом) умрла је његова жена Зорка, неколико дана пошто је родила мушко дијете. Са-

¹⁰³ Ријеч је углавном о борби српске и црногорске владе да поставе Србина за митрополита у Призрену и да преко њега спроведу замашнији национално-политички рад у Новопазарском санџаку и Косову и Метохији. Видјети о томе опширније у нашем чланку „Рад влада Црне Горе и Србије на постављању српских митрополита у Призрену и Скопљу“, Историјски записи 1965, св. 2.

¹⁰⁴ Мемоари. Исто.

¹⁰⁵ Мемоари, АИИ, ф. 137—II, лист 138. — Војвода Симо износи како је кнез Петар „први пут“ изашао из стрпљења пред самим књазом Николом. Пред двор Карађорђевића на Тополици код Бара на два висока јарбола стално се вила српска и црногорска застава. Када су једном дошли на Тополицу књаз Никола и кнез Петар са много главара, одмах се примијетило да нема српске заставе, нити јарбола. Видјевши то, кнез Петар је пред свима завикао: „А где је моја застава?“ „... Изапъело је дрво ваша свјетлости“, одговорио је чувар дворца. „А како то твоје не изагње него баш моје... Нико не проговри ни ријечи“, пише војвода Симо, а књаз, који је наредио чувару да јарбол извади и онако одговори... (Овдје се текст прекида).

храњена је у атријуму Цетињског манастира.¹⁰⁶ Руски посланик на Цетињу Аргиропуло овај ударац за кнеза Петра оцјењује као ненадокнадив губитак, не само у породичном смислу него и са гледишта оне улоге за коју се он бори као наследињак права бившег владара Србије кнеза Александра Карађорђевића. „... Ум и енергија покојнице много су утицали на плаховиту нарав кнеза Петра“, каже Аргиропуло.¹⁰⁷ Колико се тиче претендентских позиција кнеза Петра са ослоном на Цетиње, томе је смрт кнегиње Зорке коначно означила крај.

Ипак се кнез Петар још неколико година задржао на Цетињу. Повремено је одлазио у иностранство, углавном у Беч, Париз, Женеву. Осуђен на потпуну политичку неактивност, једину утјеху и помоћ у васпитавању дјете пружала му је кнегиња Милена. Она му је, како свједочи војвода Гавро, указивала искрено пријатељство и велику љубав према дједи. За рано васпитање дјете кнез Петар није узимао никакве приватне васпитаче; дао их је у цетињску основну школу, пошло му је да се тамо понашају слободно, чак и потуку са другом дјецом или слично. У ваншколском времену његова дјеца често су се играла са малим синовима књаза Николе. Књазу Петру била је одвратна претјерана пажња којом су били окружени црногорски књажевићи. Његова саркастична реакција поводом тога била су свакако и израз незадовољства својим положајем на Цетињу и љутње на књаза Николу.¹⁰⁸

*

Кнез Петар Карађорђевић није се, наравно, одрекао претензија на српски пријесто, нити се то, уосталом, садржи у поменутој нагодби књаза Николе и српског намјесништва. Прилика да опомене на своја права пружила се кнезу Петру поводом полагања вијенца краља Александра на гроб Карађорђа у Тополи августа 1893. По извјесним претпоставкама, тај краљев гест био је у вези са неким планом измирења династије Обреновића и Карађорђевића, а потицао је — „како изгледа“ — од познатог карађорђевића и радикала проте Милана Ђурића. По томе плану Карађорђевићи би, наводно, признали династију Обреновића, вратили би се у Србију, дата би им била накнада за добра која су им одузета, и можда би били примљени у грађанску или војну службу као принчеви.

¹⁰⁶ „Глас Црногорца“, 11. III 1890. г.

¹⁰⁷ ПР, Аргиропуло — Гирсу, 3. III 1890. г.

¹⁰⁸ Војвода Гавро, Мемоари, „Карађорђевићи у Црној Гори“. — Војвода Гавро прича како су једном приликом најмлађег сина књаза Николе учили да јаше коња. Један перјаник је водио коња, а два су чували књажевића са страна. Када је дошао ред на сина кнеза Петра, овај је јако ошинуо коња бичем. Коњ је потрчао, а перјаници за њим. Кнез Петар им је оштро довикнуо: „Вратите се, не трчите, чувајте ваше књажеве, а моју дјецу пустите нека падају, нека се ломе“.

Вијенац на гроб Карађорђевог краља Александар је положио 26. августа (по новом) 1893. године. Нешто прије тога кнез Петар је изјавио једном дописнику београдског „Видела“ на Цетињу да се он „одриче сваког политичког рада“.¹⁰⁹ То је свуда протумачено и као одрицање од претензија на српски пријесто, доводило се у везу са полагањем вијенца и верзијама о измирењу династија. Међутим, након таквих реакција, а сјутрадан последице полагања вијенца у Тополи, кнез Петар је послао једно писмо бечкој „Neue Freie Presse“, у коме је објављено да су гласови о његовом одрицању од сваке политичке активности потпуно неосновани, да он никако нема намјеру да се одриче својих „политичких права“.¹¹⁰

То писмо кнеза Петра бечкоме листу српску владу је „како садржином тако и својим смером изненадило“. Највише се замијерало, што је „унук великог Карађорђа“ нашао такав пут и начин — преко туђинске аустријске штампе — да истакне своја „политичка права“. Разумије се, у Београду поричу сваку основаност „правима“ кнеза Карађорђевића, која су у потпуној супротности са српским уставом и „вређају основна права самога српскога народа“. Београд је поручивао да су претензије тога „књаза“ сасвим безопасне.¹¹¹

Српска влада ипак је давала приличан значај овој изјави кнеза Петра бечкоме листу. Тако из Београда траже да српски посланик у Петрограду сазна мишљење руских владиних кругова о тој изјави. Посланик Свилокосић је јавио да тамо изјави Карађорђевића не придају велику важност. Шеф азијског департмана руског министарства спољних послова гроф Капнист рекао му је да је кнез Петар „пропустио добру прилику да ћути“. Затим је додао да Руси само желе да се у Србији политичке прилике смире и стабилизују, да двије династије нађу начина да се нагоде и да Србија пође путем напретка. Што се тиче поменутих изјаве, могуће је, наводно, према грофу Капнисту, да је Карађорђевића на то инспирисао неко са стране. Свилокосић тумачи да је Капнист по свој прилици као инспиратора изјаве замишљао аустријског дипломатског заступника на Цетињу.

Но, руском дипломати изгледа да је кнез Петар увидио своју грешку, чиме објашњава што је потом писмом захвалио краљу Александру за полагање вијенца у Тополи.¹¹² Нешто последице те мале афере око полагања вијенца и истицања „права“, кнез Петар је заиста упутио депешу краљу Александру. Ту су углавном каже: „Племенити чин тај, који изврши први пут један Обреновић, једнодушно и радосно поздравити наш мили на-

¹⁰⁹ „Видело“, 18. VIII 1893; Сл. Јовановић, исто, стр. 435.

¹¹⁰ АДСИП, ПО, и/18, ф. 2, срп. посланик у Петрограду — Мин. ин. дела 28. VIII 1893; исјечак из „Правитељствениј вјестник“ од 5. IX и. г., накнадно приложен овом писму.

¹¹¹ Исто, ф. 3, к/30, коментар српског Мин. ин. дела без датума.

¹¹² Исто, депеша Свилокосићу од 6. IX и одговор од 7. IX 1893. г.

род са искреним одзивом вруће захвалности. Ма колико судбином гоњен и удаљен од миле ми домовине Србије, поздрављам и ја тај чин Господарски достојан наспрам сени и помену великог Војда¹¹³. Да је кнез Петар Карађорђевић само ово рекао, томе се заиста не би имало шта пребацити ни са које стране. Наравно, гест уважаења краља Александра Обреновића према историјској фигури Карађорђа политички је само могао годити унуку претенденту. У овоме аспекту претпоставке о покушајима измирења двије династије изгледају вјероватнијим. Иначе, зашто би се краљ Александар изложио ризику да тај његов племенити гест кнез Петар у неку руку дезавуише, као што је и учинио изјавом бечкоме листу. Зато цитирана депеша краљу Александру; послата скоро мјесец дана последије полагања вијенца, није могла имати одговарајући ефекат, па ни смисао, нити сасвим задовољити краља Александра.

Али, прије свега, писмо бечком листу кнез Петар је послао са Цетиња. А односи између владајућих династија Србије и Црне Горе тада су били поново захладњели. Пошто је краљ Александар 1. априла 1893. године уклонио намјесништво и преузео прерогативе круне, он је једним дипломатским каналом позвао књаза Николу да званично посјети Београд. Књаз Никола није хтио одмах одбити позив, већ је најприје пустио гласове да ће у Београд поћи престолонаследник Данило и принц Мирко. Послије је и ово одбијено, с мотивацијом, углавном, што у Србији дају уточишта неким политичким емигрантима из Црне Горе. Пошто је било тако у односима између двије владајуће династије, а јасно је да кнез Петар са Цетиња особито сада није могао да самостално дјелује, сасвим је могућно да је главни инспиратор поменутога писма бечкоме листу био књаз Никола. То се на извјестан начин одржава и у књажеву упутству војводи Симу да једном повјеренику српске владе образложи зашто у Београд није су дошли књажеви синови.¹¹⁴

*

Кнез Петар Карађорђевић је и даље боравио углавном на Цетињу. Црну Гору коначно ће напустити почетком септембра 1894. године. То се и од раније предосјећало и наговјештавало. Тако српски посланик у Бечу у повјерљивој депеши својој влади априла те године јавља да ће кнез Петар напустити Цетиње, ма-

¹¹³ „Глас Црногорца“, 11. IX (23. IX по новом) 1893. бр. 17.

¹¹⁴ Војвода Симо Поповић, Мемоари, III—137, „Моја мисија у Београду“. — Књаз Никола инструктирао је в. Сима, између осталог, и да напомене српском изасланику: „Кад је краљ Александар одао почаст Карађорђу на његову гробу у Тополи, да је к. Петар и по мојој жељи (књаза Николе) благодарно краљу на томе праведном и благородном чину. А за ону изјаву књаза Петра реци, да је не би ни било, да је „Видјело“ својим чланком није изазвало“.

да још не „бар за један-два месеца“.¹¹⁵ На више од мјесец дана прије одласка кнеза Петра „Глас Црногорца“ нашао је за потребно да објави његову одлуку да се стално настани у Женеву, ради школовања своје дјеце. Ту се изражава жаљење што Цетиње напушта човјек тако приоан, близак, домаћи. Кнез Петар је својим „тактом“ и отвореношћу, каже се, стекао највеће симпатије како на двору тако и у народу, па се већ „унапријед осјећа празнина“ која ће наступити његовим одласком. Али се „Глас Црногорца“ тјеша обећањем кнеза Петра да ће о школским љетњим распустима походити Цетиње, гдје оставља гробове своје супруге, брата, кћерке и синчића.¹¹⁶ А пошто је кнез Петар отишао из Црне Горе, „Глас Црногорца“ донио је само оволико: „Његова Свјетлост кнез Петар Карађорђевић отуптовао је прошле суботе (тј. 3. IX по староме) са фамилијом у Женеву“.¹¹⁷ Очигледно, првом биљешком хтјело се да се јавност припреми за тај одлазак, да би се послвије дала најкраћа вијест. Природно, школовање дјеце био је значајан разлог што је кнез Петар напустио Цетиње и настанио се у Женеву. „Но, на Цетињу није било тајна да он одлази из Црне Горе и због натегнутијех односа са књазом“, каже војвода Симо Поповић.¹¹⁸ Исте разлоге истиче и војвода Гавро Вуковић. Своју кућу на Цетињу кнез Петар издао је под ренту енглеском посланству. Вилу на Тополици са свим намјештајем продао је књазу Николи за 100.000 франака.¹¹⁹ Према томе, кнез Петар је отишао с намјером да се више никада не врати да живи у Црној Гори.

*

Повремено, а по тазбинској обавези као зет, долазиће кнез Петар на Цетиње приликом удаје кћери и женидбе најстаријег сина књаза Николе. Долазио је и приликом велике свечаности отварања Световасиљевске цркве 1900. године у Никшићу, подигнуте у славу и спомен црногорских и херцеговачких ратника у устанку и рату 1875—1878. године, за чије подизање је био дао значајан новчани прилог. Када је, међутим, био на свадби престолonasљедника Данила, потекло је једно свједочанство о његовом расположењу према књазу Николи. Тада се он састао и разговарао са својим старим пријатељем пиперским сердаром Башом Токовим Божовићем. Пред овим се кнез Петар огорчено изражавао о своме тасту књазу Николи: да је велики лажов — много пута га је слагао. Башу је било веома нелагодно да то слу-

¹¹⁵ АДСИП, ПО, ф. 2, к/3, 18. IV 1894. г.

¹¹⁶ „Глас Црногорца“, 23. VII 1894, број 30.

¹¹⁷ Исто, бр. 37, 10. IX 1894. г.

¹¹⁸ Мемоари, исто.

¹¹⁹ Војвода Гавро, Мемоари, исто.

ша (био је у извјесној немилости код књаза Николе), мада су разговарали насамом.¹²⁰

Кнез Петар није дошао на Цетиње када се средином 1902. године женио други син књаза Николе принц Мирко. Невјеста је била Наталија Константиновић, кћер пуковника Александра Константиновића и блиска рођака краља Александра Обреновића. Како се на сва уста говорило да из брака краља Александра и његове жене Драге неће бити дјеце, сада су се поводом ове цетињске свадбе надовезивале комбинације о српском престононаслеђу. На разне директне и индиректне начине те комбинације су потхрањиване, па и лансиране, и из самог цетињског двора. Кнез Петар је већ свакако осјећао и увиђао да се ближи његов дан, па је избјегао да дође на Цетиње и да илузијама књаза Николе о могућности доласка принца Мирка на српски пријесто да маха.¹²¹ Многоста је, тако рећи, унапријед припремљено да односи између династије Карађорђевића, пошто ова већ следеће године буде дошла на пријесто Србије, и династије Петровић-Његош, то јест будући владарски односи између зета и таста, не буду ништа бољи него што су били односи између Обреновића и Петровића.

*

Оно што су група српских радикала и кнез Петар Карађорђевић са ослонцем на Цетиње предузимали против режима краља Милана 1883—1889. године имало је некиот реалног смисла само са аспекта могућности ратног сукоба између Русије и Аустро-Угарске због балканске политике, то јест ради новог рјешења источног питања. Понекад се чинило да ће до овога сукоба и доћи. Али основни проблем који је такву ситуацију у тим годинама стварао било је бугарско питање. Радикали, карађорђевићевци и књаз Никола приказаним радом против стања у Србији били су тако рећи присутна и донекле дјејствујућа резерва руске политике на Балкану, као стална уцјена и опомена Аустро-Угарској да на Балкану не би превише тражила. Руска влада преко књаза Николе пуштала је жељама радикала и карађорђевићеваца да се активирају у извјесним покушајима против краља Милана. Али не до оне мјере која би Аустро-Угарској дала основа за интервенцију. Тиме што је послвије Миланове абдикације владавина Обреновића у Србији продужена — показало се да до овог радикалног заокрета у политици Србије према Аустро-Угарској неће ускоро доћи. Послије тога претендентске позиције

¹²⁰ АИИ, ф. 43, заоставштина Вукашина Божовића (сина сердара Баша). — По даљем казивању сердара, књаз Никола је дознао за његово састајање са кнезом Петром. Негдје убрзо књаз је као узгредно добио Башу: „Ада, одрива ти књаз Петар, Вашага“... „Како рече, Господару?“ — припитао је Башо. „Пође ти, чоче, књаз Петар“, заједљиво је похвалио књаз Никола.

¹²¹ Видјети: Мемоари в. Сима Поповића, 137—III, одјељак „Женидба књаза Мирка“, лист 252/272.

кнеза Петра Карађорђевића колико се тиче осласца на Цетињу, вратиле су се у ствари гдје су биле до његова орођења са црногорском династијом 1883. године. У суштини, разумије се, за то није био крив књаз Никола. У крајњој линији, као што је и раније напоменуто, због јаке економске везаности и зависности од Аустро-Угарске, Србија још није била у стању да поведе једну ширу националну политику, иако таква политика иначе постулира у програмским начелима кнеза Карађорђевића. Како било, кнез Петар Карађорђевић своје будуће политичке планове и претензије ни у каквом виду неће моћи, а неће му то ни требати, да везује за било какву црногорску политику, већ искључиво за нове перспективе и услове који ће се створити и пружити му се у самој Србији.

R É S U M É

Novak Ražnatović

DE L'ACTION DU PARTI RADICAL D'OPPOSITION, DU PRINCE PETAR KARADORĐEVIĆ ET DU PRINCE NIKOLA CONTRE LE RÉGIME DU ROI MILAN EN SERBIE 1883—1889.

Le congrès de Berlin, suivant les intérêts de l'Autriche-Hongrie, a décidé que Novopazarski sandžak (Sandžak de Novi Pazar) reste entre les mains de Turquie. Par conséquent les territoires de la Serbie et du Monténégro sont restés séparés ce qui était l'obstacle fondamental à leur collaboration. Après, dans la politique extérieure, la Serbie s'est orientée vers l'Autriche-Hongrie et le Monténégro vers la Russie. De la sorte il fut créé un terrain fécond pour l'intolérance dynastique, pour des intrigues et en général pour de très mauvais rapports entre Beograd et Cetinje.

Après la sédition de Zajčar en Serbie 1883 un groupe de radicaux serbes s'est mis à l'abrit au Monténégro. En entrant en collaboration avec le prétendant au trône serbe le prince Petar Karadordžević, ces radicaux ont mené du Monténégro une agitation intense contre le régime du roi Milan. En automne 1886. au Monténégro étaient préparés des détachements armés des Monténégrins et de ces radicaux avec le but de faire l'urrection en Serbie à travers le Sandžak de Novi Pazar, de renverser le roi Milan Obrenović et d'amener au trône Petar Karadordžević. Mais sur l'intervention tranchante de l'Autriche-Hongrie à Constantinople la Turquie n'a pas permis le passage de ces détachements à travers son territoire.

Après l'abdication du roi Milan en 1889 les rapports serbo-monténégrins s'améliorèrent bientôt d'une manière significative. Les positions du prétendant Petar Karadordžević en étaient essentiellement affaiblies. Profondément désappointé en son beau-père le prince Nikola, le prince Petar Karadordžević quitta pour toujours Monténégro en 1894.